

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ

Любов ГІЦЦОВА

ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ: 1880–1943

I.

Історія створення та діяльність архіву в 1880–1917 рр.

2005 року минуло 125 літ від моменту заснування третього в Україні за часом створення – після Львівського архіву давніх актів (1784) і Київського архіву давніх актів (1852) – і рівного їм за значенням документів Харківського історичного архіву (далі – ХІА)¹.

Це архівосховище виникло 1880 р. за ініціативою Харківського історико-філологічного товариства (далі – ХІФТ) – громадського об'єднання професорів історико-філологічного факультету Харківського університету та громадських діячів Слобожанщини, що постало 1876 р. з метою збирання, наукового дослідження й публікації документів і праць з історії та філології Лівобережної і Слобідської України, а також сприяння поширенню гуманітарних знань. Матеріали ХІА стали надійною джерельною базою для здійснення багатьох наукових задумів.

Отже, поряд із КЦАДА в Україні у межах Російської імперії з'явилося нове архівосховище, що з часом стало місцем зберігання величезної кількості важливих і цінних документів переважно XVII–XVIII ст. Документальний склад обох архівів відбивав долю України, розподіленої між двома державами-окупантами – Річчю Посполитою і Російською імперією. Вже сучасники усвідомлювали характерну різницю щодо умов заснування цих двох інституцій, оскільки це позначилося на їхній подальшій діяльності, окреслило профіль архівів. При створенні КЦАДА співпали бажання наукових кіл, які прагнули закласти документальну базу для дослідження минулого України, передусім Правобережжя, та урядовців, які мали на меті використати ці дослідження як знаряддя в боротьбі російського царизму з ворожим йому польським ідеологічним впливом в Україні та виправдати свою участь у поділах Польщі і водночас забезпечити актові книги від підробок, щоб тим самим захистити дворянство від напливу стороннього елемента. КЦАДА було надано певних прав, забезпечено штатами і коштами для існування. Іншою була доля ХІА. Своїм виникненням він завдячував громадській ініціативі. Уряд не був зацікавлений у його створенні, і з цієї причини понад 40 років архів діяв при громадській організації – Харківському історико-філологічному товаристві – і був позбавлений правової,

фінансової і кадрової підтримки з боку держави. Заснування ХІА пов'язано з поглибленням інтересу певної частини українського суспільства до давньої історії України. Поштовхом до цього було надання російським урядом у другій половині XVIII ст. дворянських прав козацькій старшині. Для доведення причетності до верхівки суспільства Гетьманщини належало мати відповідні документи, які зберігалися в родових архівах або ж архівах державних установ. Інтерес до історії власного роду поширився й на історію тієї суспільної верстви, до якої належали предки, а також на історію країни, в якій вони жили і діяли. У першій половині XIX ст. з'явилися професійні історики, що прагнули задовольнити цей інтерес. Ними були, наприклад, Д. М. Бантиш-Каменський, М. А. Маркевич, О. М. Лазаревський та інші, які, на відміну від своїх попередників, для написання своїх праць, окрім літописів, залучали архівні документи, що зберігалися в Москві, Петербурзі, а також у Чернігові.

У другій половині XIX ст. царська Росія зробила крок до перетворення дворянської монархії на буржуазну. Капіталістичний розвиток посилив активність української буржуазії і дворянства, спрямовуючи їх шляхом розвою української національної культури. Для обґрунтування своїх національних вимог зацікавлені кола почали збирати архівні документи з історії України, з'явилася низка істориків, а також історичні школи, засновниками яких стали такі визначні вчені, як В. Б. Антонович, М. Д. Іванишев, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський та ін. Окрім Києва, іншим осередком, навколо якого гуртувались у той час українські науковці, став Харків, а саме його університет, викладачі якого були менше пов'язані з офіційною історіографією. Харківський університет, де панували ліберально-народницькі настрої, досліджувалася історія козацтва та селянства в Україні, став важливим центром з вивчення історії української мови, етнографії та фольклору. Цьому сприяло те, що у другій половині XIX ст. Харків як університетське місто відіграв роль своєрідної духовної столиці українського національно-визвольного руху. Тут працювало багато вчених, які плекали ідею українського національного відродження.

Займаючись вивченням історії Лівобережної і Слобідської України, харківські науковці відчували потребу в документальній базі, у концентрації історичних документів, розпорошених по відомчих архівах державних установ. Втіленням у життя цього прагнення і було створення Харківського історичного архіву. Представник українського ліберального народництва, історик, красзнавець, етнограф Петро Савович Єфименко, ознайомившись у Чернігові з документами архіву Малоросійської колегії, 1879 р. зробив доповідь на засіданні ХІФТ, запропонувавши перевезти до Харкова документальні матеріали, що зберігалися в Чернігівському губернському правлінні. Пропозицію було схвалено, і товариство спільно з університетом звернулося до відповідних урядових органів з проханням дозволити перевезення згаданих архівних матеріалів, яке було задоволено². Завдяки цьому заходів харківські вчені, по суті, врятували від загибелі величезну кількість цінних документів установ Гетьманщини XVII–XVIII ст., російських установ, заснованих у тогочасній Україні для контролю

за гетьманською адміністрацією, що зберігалися в жахливих умовах – у підвалах, на горищах, у непристосованих сховищах “присутственных мест”, де гинули від вогню, вогкості, гризунів³.

Більшість центральних і місцевих органів влади та управління Гетьманщини виникла у другій половині XVII ст., за часів Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. На жаль, їхні документи за період до 1709 р. майже не збереглися, зокрема архіви центральних установ загинули в м. Батурині, тодішній столиці України, під час взяття і знищення міста російським військом. Документи установ, перевезені до ХІА, які дійшли до наших днів, пов’язані своїм походженням із м. Глуховом, столицею Гетьманщини з 1709 до 1764 рр. Уже за тих часів при центральному органі управління – Генеральній військовій канцелярії, існував архів, або, як його називали, Генеральна архіва, що підпорядковувався генеральному писареві, мав свій невеликий штат і певну внутрішню організацію⁴.

1764 р. царським урядом в Україні було ліквідовано гетьманство. Центральним урядовим органом стала Друга Малоросійська колегія (1764–1780). У її розпорядження, фактично, перейшов Генеральний архів і поточні архіви ліквідованих Генеральної військової канцелярії, Генеральної скарбової канцелярії, Генеральної артилерії, закінчені діловодством справи Генерального військового суду та інших центральних і місцевих установ. Архів іменувався Малоросійською генеральною архівною. Приміщення, відведені для нього, не були пристосовані для зберігання документів. Сама будівля була дуже старою, її двері й вікна навіть не запиралися, через що в дощову погоду волога потрапляла всередину, спричинюючи загибель документів. У зв’язку з цим наприкінці 1770-х років за розпорядженням П. О. Румянцева, президента Малоросійської колегії, розпочалось упорядкування архіву. З тих часів маємо частково збережений опис, по берегах якого архіваріус Герасим Адамович проставив скріпу⁵. Знаходився цей архів у приміщенні Другої Малоросійської колегії, через що згодом за ним закріпилася назва – Архів Малоросійської колегії.

Великих втрат зазнали архіви під час пожеж у Глухові – 1748 р. та, особливо, 7 серпня 1784 р. Цього дня загинула більша частина архівних матеріалів і, зокрема, 12 із 22-х скринь зі справами похідної Румянцевської канцелярії⁶.

Після остаточного скасування 1780 р. на Лівобережжі полково-сотенного адміністративно-територіального поділу, й одночасно – Малоросійської колегії, та проведення губернської реформи, зі створенням намісництва та уездів*, документальні матеріали Архіву Малоросійської колегії було розподілено за територіальною ознакою і розіслано до відповідних намісницьких правлінь і судових палат. Найбільшу кількість документів було

* Уезд – нижча ланка в адміністративно-територіальному поділі Росії з найдавніших часів до першої чверті XX ст. Традиційно цей термін в українській історичній літературі перекладається як “повіт”, що, на погляд автора статті, не сповна відповідає справжньому значенню, оскільки в Україні повіти були лише судовими округами. Крім того, інші адміністративно-територіальні терміни, такі як губернія, провінція та інші, як правило, не перекладаються.

відправлено до м. Чернігова, туди ж потрапили документи загального характеру, зокрема генерального повіття Генеральної військової канцелярії. Менша кількість опинилась у Києві та Новгороді-Сіверському. Зберігся опис справ Архіву Малоросійської колегії за 1706–1781 рр., відісланих до Катеринославського намісницького правління, а саме документів центральних і місцевих установ, що стосувалися території намісництва, колишніх Миргородського, Полтавського та ряду сотень інших полків⁷.

Унаслідок ліквідації намісництв та створення Малоросійської губернії 1796 р. документи в основному розподілились між чернігівськими губернськими установами. На думку Є. М. Іванова, в Чернігові наприкінці XVIII ст. було зосереджено близько 750 тис. справ⁸. Але згодом, 1802 р., після чергових адміністративно-територіальних змін і створення Чернігівської і Полтавської губерній, було вилучено і відправлено до Полтави справи минулого століття, що стосувалися полтавських теренів. У Чернігові залишилася більшість документів центральних установ Гетьманщини. Давні архівні матеріали тривалий час зберігалися в підвалах та на горищах губернських установ, зокрема в архіві Чернігівського губернського правління, під наглядом малописьменних архіваріусів і реєстраторів. Після судової реформи 1864 р. справи деяких судових органів було відправлено до Московського архіву Міністерства юстиції. Вагомих втрат зазнали архіви Гетьманщини від колекціонерів, що, як правило, відбирали найважливіші та найцікавіші документи з історії України XVII–XVIII ст. Сумнозвісного розголосу в другій половині XIX ст. набула “архівна афера”, пов’язана з ім’ям Маріана Гожковського, який привласнив величезну кількість документів з монастирських бібліотек, установ та відомчих архівів Київської і Чернігівської губерній. Нині вилучені ним документи зберігаються у Відділі рукописів бібліотеки Польської Академії наук у Кракові. Подібним шляхом надходили документи до рукописних відділів бібліотек Москви (колекція М. О. Марковича в Румянцевській бібліотеці), Києва (колекція О. М. Лазаревського в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського)⁹.

Датою заснування ХІА вважається 20 серпня 1880 р.¹⁰, день, коли з Чернігова до Харкова було перевезено документи колишнього Архіву Малоросійської колегії¹¹. Три роки матеріали пролежали у мішках на хорах актового залу університету, і тільки 1883 р. їх було переміщено у дві пристосовані кімнати розміром 142 квадратних аршини, одна з яких використовувалась як робоча для архівістів і дослідників. Власне, ця подія стала поштовхом до розгортання діяльності архіву. Згодом університет асигнував 140 руб. на обладнання сховища шафами і стелажми. 1899 р. архіву було виділено інше приміщення в одній з університетських будівель – колишньої хірургічної клініки, площа якого становила 560 квадратних аршинів*, де архів і перебував до часу перевезення його фондів до Києва у 1971 р. Справи першого і другого відділів зберігалися на полицях дерев’яних стелажів у в’язках, третього відділу – в коробках, а стовбці, стародруки і рукописні книги було розміщено у книжкових шафах¹².

* Близько 785 м².

1884 р. безоплатне завідування архівом ХІФТ доручило історикові, доценту Харківського університету Д. І. Багалію, якого, за висловом одного із сучасників, слід вважати істинним творцем цієї наукової установи¹³. Крім завідувача, на якого покладалась організація і контроль за роботою установи і для якого, все-таки, основною роботою були викладання та наукові студії на історико-філологічному факультеті, архів, починаючи з 1886 р., мав постійного оплачуваного співробітника-архіваріуса. Щороку на утримання цієї посади університет асигнував 500–600 руб.¹⁴ Першим архіваріусом ХІА став О. Твердохлебов (жовтень 1886 – травень 1887 рр.), після нього цю посаду обіймали вихованці Харківського університету М. Бакай (жовтень 1887 – червень 1888 рр.) та М. М. Плохинський (листопад 1888 – жовтень 1897 рр.). Помітною особою поряд з ними став випускник історико-філологічного факультету, з часом – відомий український архівіст Є. М. Іванов, який, незважаючи на низьку оплату праці (50 руб. на місяць), обіймав цю посаду 25 років (з жовтня 1897 р.); від 1906 р., у зв'язку з обранням Д. І. Багалія ректором університету, він став, фактично, директором архіву¹⁵. На архіваріусів покладалась така обов'язки: впорядкування та описування документів, реєстрація нових надходжень, виконання запитів правового і наукового характеру – як офіційних, так і приватних осіб. Зокрема, Є. М. Іванов та М. М. Плохинський брали участь в обстеженні відомчих архівів (не лише цивільних, а й церковних), сприяли переданню до ХІА документів на зберігання та ін. Загалом, упродовж багатьох років штат архіву складався з архіваріуса і сторожа.

Проте, цього було замало, необхідно було визначитися з юридичним і фінансовим статусом архіву, на чому неодноразово наголошував Д. І. Багалій у своїх доповідях на засіданнях ХІФТ, факультету і ради університету, археологічних з'їздах, а також у низці статей¹⁶. За період з 1880 по 1920 рр. ХІА набув рівня визначного архівосховища, в якому було зібрано важливі документи з історії Лівобережної і Слобідської України. За фондовим складом та багатством документів він не поступався Київському центральному архіву давніх актів. ХІА, по суті, став центральним архівом. Водночас його не було визнано державою, він не мав ані положення, ані штатів, ані державних коштів на утримання. З часом з'явилися два проекти реорганізації архіву, згідно з якими пропонувалося: 1) ввести його до штату навчально-допоміжних установ Харківського університету; 2) офіційно реорганізувати його, перетворивши на Центральний історичний архів на зразок Київського і Віленського центральних архівів давніх актів. Багаторазові звернення до урядових кіл не мали успіху. Уряд не зважав на проекти реорганізації архіву, які висували ХІФТ, Харківський університет, запропонував XI археологічний з'їзд¹⁷. ХІА існував, по суті, на досить скромні кошти, які виділяв університет, а також на приватні пожертви та завдяки безкорисливій допомозі шанувальників історико-архівної справи, зокрема цукрозаводчика І. Г. Харитоненка¹⁸. Царський уряд обмежився тим, що дозволив створити архів при ХІФТ; будь-яких державних субсидій ХІА так і не отримав. У такому не визначеному становищі архів перебував до 1920 р.

Комплектування архіву

Архів розпочав поповнення з 1887 р. Зокрема, тоді з Новгород-Сіверського поліцейського правління надійшли справи за 1735 р. Непересічною була роль у цьому Д. І. Багалія, який особисто здійснював археографічні подорожі до міст України з метою пошуку документів. Видається, що подібні заходи не були випадковими, оскільки в них брали участь й інші працівники архіву та члени ХІФТ, зокрема Д. П. Міллер, Є. М. Іванов, М. М. Плохинський, В. І. Савва та ін. Завдяки цьому 1890 р. з архіву Полтавського губернського правління було одержано документи Генеральної військової канцелярії, Скарбової канцелярії, Генеральної лічильної комісії, Малоросійської колегії, Похідної канцелярії гетьмана К. Розумовського, Чернігівського губернського правління, Румянцевського опису та ін., що стосувалися Миргородського, Полтавського та інших полків, територія яких на початку ХІХ ст. увійшла до Полтавської губернії. Документи, перевезені з Чернігова, Полтави і Новгорода-Сіверського, утворили перший відділ – матеріалів Лівобережної України (або Чернігівсько-Полтавський), який включав приблизно 52 тис. одиниць зберігання. Таким чином, ХІА став власником найбільшого за своєю цінністю документального зібрання з історії Лівобережжя другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст.¹⁹

У згаданому відділі зосередилися: матеріали з історії адміністративного устрою, територіального поділу в межах Лівобережної України (поділ на полки, сотні, а згодом на намісництва, повіти); універсали гетьманів і полковників; царські грамоти; документи про військову організацію українського козацтва і російського війська в Україні, набір, комплектування і забезпечення війська, прикордонну службу, дотримання військової дисципліни; матеріали про участь козацтва у будівництві Ладозького каналу, Української лінії та інших прикордонних укріплень, військових походів на Дон, Терек, у Пруссію, російсько-турецьких війнах; величезна кількість документів з історії економічного стану Лівобережної України ХVІІІ ст., зокрема про козацьке, селянське і монастирське землекористування і землеволодіння, збір податків, управління ранговими мастками, стан млинарства, гуральництва, солеваріння, селітроваріння, рудництва, гутництва тощо, повстання селян і козаків, гайдамацький рух; величезний обсяг матеріалів з історії міст і сіл.

Другий відділ – Слобідсько-Український, заснований за ініціативою П. С. Єфименка 1887 р., складала документи, що надійшли з відомчих архівів установ Слобідської України, доля яких була такою ж сумною, як і доля архівів Лівобережжя. Майже не збереглися архіви ХVІІ ст., загинула половина документів ХVІІІ ст. Зникли основні матеріали воєводських ізб, Сумської і Ізюмської полкових канцелярій, усіх сотенних ратуш, комісарських правлінь і багатьох інших установ. Найбільше документів з історії Слобожанщини віднайшлося в архіві Харківського губернського правління. Це були, зокрема, матеріали установ ХVІІІ ст. Таким чином, 1886 р. до ХІА було передано справи Харківської полкової канцелярії, бригадира Банческула, який командував Слобідськими полками з 1762 р., Слобідських гусарських полків з 1765 р., Харківського слобідського

батальйону з 1770 р., Слобідсько-Української губернської канцелярії з 1765 р.²⁰ Ці справи були серцевиною Слобідсько-Українського відділу, де зосереджувалися цінні відомості з історії слобідського козацтва: про його права та повинності, закріпачення козаків і селян старшиною і великоросійськими офіцерами; про виконання козаками військової служби на форпостах, Українській лінії, у фортецях Бахмут, Ізюм та ін., участь у військових походах; більшість документів стосувалась історії землеволодіння і землекористування, захоплення козацьких земель; про соціальний стан козаків і їхніх підпомічників, селян, зокрема про остаточне закріпачення селян Слобожанщини 1764 р.; про вжиття заходів проти пожеж, епідемій, епізоотій; з історії міст і сіл; з питань освоєння південно-східних територій України та ін.

Незважаючи на відсутність вільних приміщень, тісноту і перевантаженість сховищ в Історичному архіві, ХІФТ і надалі провадив пошук та виявлення нових документів, сприяючи цим самим поповненню Слобідсько-Українського відділу. Значну допомогу архів отримував від Харківського губернського статистичного комітету та його голови Калачова (очевидно, родича відомого російського історика-архівіста М. В. Калачова). Товариству вдалося домовитися з губернськими урядовцями про попередній перегляд його членами, а також архівістами списків справ, що втратили практичне значення і підлягали знищенню, та про передання найважливіших за змістом до ХІА. Завдяки цьому 1889 р. через комітет з Ново-Білгородського волосного правління надійшли документи 5-го Харківського південно-українського поселення у кількості 299 справ. Того ж року з Біловодського волосного правління було отримано матеріали за XVIII – першу половину XIX ст. 1897 р. із Вовчанської дворянської опіки було передано справи за XVIII–XIX ст. та Охтирської міської думи початку XIX ст. Одночасно Історико-філологічне товариство опікувалося переданням справ і книг з Харківського губернського правління, виявлених там 1898 р. Д. І. Багалієм, Д. П. Міллером, Є. М. Івановим, про які не знали навіть у самому управлінні. Серед цих матеріалів були справи Харківської полкової канцелярії за 1714–1734 рр. про участь козаків у спорудженні Української лінії, в обслуговуванні Бахмутських соляних заводів, документи з історії Запорозької Січі, матеріали комісії губернатора Щербиніна за 1765 р. про реорганізацію слобідських полків у губернію. Було віднайдено величезну кількість справ Слобідсько-Української губернської канцелярії, Слобідсько-Українського вотчинного департаменту та інших установ. Їх склали документи з історії цехів, фабрик, промислів, шовківництва, селітроваріння на території Слобожанщини. Величезну цінність становили опис Слобідсько-Української губернії 1780 р. і топографічний опис Харківського намісництва 1785 р., який вважався втраченим. Усі ці матеріали починаючи з 1899 р. почали надходити до ХІА²¹.

1900 р. архів поповнили документи губернських та уездних установ кінця XVIII–XIX ст.²², які склали Харківське відділення Слобідсько-Українського відділу (згодом відділення виокремилосся у самостійний третій, Харківський, відділ). Основу цього підрозділу склали документи Харківського губернського правління першої половини XIX ст., Приказу гро-

мадської опіки з кінця XVIII ст., а також Харківської духовної консисторії, Харківського, Куп'янського, Охтирського, Старобільського і Сумського духовних правлінь XVIII–XIX ст. Окрім зазначених матеріалів, до відділу ввійшли документи земських судів і поліцейських управлінь (Зміївського, Ізюмського, Охтирського, Богодухівського, Харківського)²³. З часом, зокрема в 1911 р., відбором справ для архіву в губернських та уездних установах займалась архівна комісія²⁴.

З історією Харківського відділу пов'язане виникнення ще одного підрозділу – відділу рукописів і паперів визначних діячів Харкова і Слобожанщини, що постав у 1890 р. з ініціативи професора Д. І. Багалія. До складу відділу ввійшли приватні архіви професорів Харківського університету М. Н. Петрова, І. В. Платонова, Т. Ф. Степанова, В. Ф. Циха, І. Н. Даниловича, П. В. Тихоновича, О. О. Потебні, помічників бібліотекаря Д. П. Міллера та С. Г. Чирикова й інших²⁵. У четвертому відділі ХІА зберігалися документи, придбані коштом ХІФТ або подаровані приватними особами, зокрема В. О. Соловйовим, Я. П. Зборомирським, І. П. Хрущовим та ін. Завдяки цьому до архіву надійшло 20 стовбців XVII ст. (рештки архіву Чугуївської приказної ізби), а також документи, що належали історикові П. Головинському, у т. ч. “Екстракт об изнеможении Слободских полков”, що вважався втраченим і, очевидно, тривалий час зберігався в історика Є. Альбовського²⁶. Професор Н. О. Куплевський передав справи Богодухівського суду XVIII–XIX ст., які він придбав у перекупки на базарі; князь Голіцин – частину свого родинного архіву; Н. Л. Морозова – кілька в'язок з документами XVIII–XIX ст., що стосувались управління Белгородською єпархією, церковного землеволодіння в Слобідській Україні, промисловості й торгівлі на Харківщині. Завдяки Д. І. Багалію було одержано приватний архів П. П. Флота, родові архіви Малиновських, Самборських, Ковалевських, великий архів Пассеків. Основу цих фондів складали документи, пов'язані з господарством, земельними питаннями, відомості про посіви, врожаї, списки селян, їхні повинності, документи про громадське і приватне життя членів дворянських родин тощо²⁷.

До четвертого ж відділу було передано справи, отримані від Сенатського архіву для практичних занять студентів юридичного факультету Харківського університету наприкінці 1890-х років. Ці документи стосувались історії Слобідської України, в тому числі Курської і Воронежської губерній, а також Облaсті Війська Донського, Катеринославської, Чернігівської і Полтавської губерній. Це справи про спори за землю між поміщиками і казенними селянами, однодвірцями і козаками, про утиски стосовно селян, про селянські заворушення тощо²⁸.

Заслуговує на увагу факт передання до ХІА, очевидно для тимчасового зберігання, документів Волинського єпархіального древлехранилища, зібраних Волинським церковно-археологічним товариством у другій половині XIX ст. та евакуйованих під час Першої світової війни з Житомира до Харкова. Це були, переважно, документи монастирів Волині та Правобережної України: Тригірського, Уманського, Дерманського, Жидичинського, Загоровського та інших XVI–XIX ст., які згодом лишилися в ХІА.

При архіві було організовано бібліотеку, яка виконувала довідкові функції, сприяла науковому опрацюванню архівних матеріалів. Бібліотека комплектувалася шляхом обміну видань ХІФТ з науковими установами, вченими товариствами, архівами, архівними комісіями, статистичними комітетами. Багато членів історико-філологічного товариства передали до бібліотеки архіву книги зі своїх приватних зібрань. Бібліотека ХІА набула важливого значення не лише як довідковий підрозділ, але й як сховище цінних і рідкісних видань, яких, зокрема, в 1907 р. там було понад 4300 томів²⁹.

Таким чином, хоча структура архіву не була досконалою і склалася в процесі його комплектування документами, але вона (що особливо стосувалося першого і другого відділів) значною мірою відбивала історію Лівобережної і Слобідської України.

Упорядкування документів та створення до них довідників

У перші роки існування архіву перед його працівниками постала важлива проблема – упорядкування документів, створення довідників про зміст документів та їх підготовка до використання з науковою і практичною метою. На жаль, затримувала цю діяльність відсутність приміщень і коштів. Проте, завдяки пожертвам українського цукрозаводчика І. Г. Харитоненка (2 тис. руб.) вдалося розпочати роботи. Частину коштів за рекомендацією історика-архівіста М. В. Калачова у 1881 р. було використано на відрядження до м. Харкова слухача Петербурзького археологічного інституту М. П. Рогозіна для ознайомлення з документами ХІА. Спочатку він мав намір скласти детальний огляд справ, але перша ж спроба засвідчила, що за короткий час (літні канікули) здійснити це неможливо. М. П. Рогозін, змінивши план, поставив перед собою інше завдання: “по 1-е, ознайомитися, хоч би поверхово, із змістом всього архіву; і по 2-е, розподілити справи таким чином, щоб ними можна було більш-менш зручно користуватися”³⁰. За два місяці роботи М. П. Рогозін розібрав 60 мішків з документами архіву. Про результати своєї праці він повідомив у збірнику Археологічного інституту³¹. Перше завдання – хоча б поверхово ознайомитися зі змістом архіву – було виконано, що дало можливість судити про цінність і важливість документів ХІА. На виконання другого завдання справи було згруповано за рубриками (щоправда, з використанням занадто загальних характеристик, наприклад, “97 дел административных”³², через що праця М. П. Рогозіна мало просунула питання щодо описування й підготовки документів до використання з науковою метою).

Упорядкування архіву розпочалося в 1883 р. Робота покладалася на комісію, до якої входили викладачі університету (8 осіб), за планом, що передбачав: 1) скласти каталог документів архіву, коротко визначивши зміст кожної справи; 2) паралельно з цим – занумерувати справи; 3) розмістити їх на полицях. Але невдовзі з’ясувалося, що чотири члени комісії не можуть працювати в архіві. Інші приділяли даній роботі не більше одного–двох днів на тиждень. Невідомо, наскільки б затягнулася робота з описування, якби до комісії не ввійшла стороння людина – лікар-ветеринар

С. П. Дуброва, який, зацікавившись історією України, весь вільний час віддавав архівові. Упродовж шести місяців комісією було розібрано і розміщено на полицях 4 тис. справ, при цьому при описуванні використано діловодні заголовки³³.

Невдовзі комісія розпалася. С. П. Дуброва виїхав з Харкова, і професор Д. І. Багалій фактично залишився сам (звичайно, він не міг приділяти багато часу архівові, а тим більше займатись описуванням документів). Становище змінилося, коли з 1886 р. університет почав виділяти кошти на утримання архіваріуса. З цього часу розпочалося більш-менш постійне впорядкування документів архіву; до 1892 р. матеріали першого відділу було розібрано за хронологією, складено опис за діловодними заголовками. Систематизація за фондами не проводилася, справи було зашифровано із застосуванням наскрізної нумерації, обліковано понад 30800 справ, до опису складено іменний та географічний покажчики³⁴.

Дещо простіше було з матеріалами, що надійшли з Полтави, та документами Слобідсько-Українського відділу. До частини полтавських матеріалів існували старі описи XVIII ст.³⁵, згідно з якими було підібрано справи й розкладено їх на полицях. Матеріали Слобідсько-Українського відділу до ХІА надійшли зі здавальними описами, складеними в тих установах, де документи зберігалися до передання до архіву. Історико-філологічне товариство запропонувало скласти до цих описів картковий іменний, географічний і предметний покажчики. На жаль, цю роботу так і не було завершено³⁶.

Стосовно архівних матеріалів Харківського відділення було дещо складніше, оскільки до ХІА вони надійшли без будь-яких описів, у жахливому фізичному стані. Їхнє впорядкування розпочалося в 1892 р., опис складали на картках, паралельно з описуванням документів створювалися карткові покажчики (іменний, географічний та предметний)³⁷. Робота просувалася повільно, і в 1904 р. було вирішено спочатку виділити книги, справи і журнали, які збереглися найкраще, розібрати їх за фондами й описати у хронологічній послідовності, а потім приступити до впорядкування розсипу документів. Завдяки цьому було вилучено і зареєстровано вцілілі справи і книги за XVIII ст. Харківської полкової канцелярії, журнали і протоколи Слобідсько-Української губернської канцелярії, Експедиції губернатора Щербиніна з 1765 р., харківських губернаторів XVIII ст. У цей же період було впорядковано частину документів, отриманих від Сенатського архіву. Описані справи було зашифровано, розміщено на полицях і, таким чином, підготовлено до використання.

При впорядкуванні, яке забрало багато часу і праці, було виявлено низку цінних документів, досі невідомих ученим. Але завдання не було розв'язано остаточно. Матеріалів надійшло більше, ніж вдалося розібрати й описати. Від складених в архіві описів, як писав Д. І. Багалій, важко було вимагати безумовної точності, проте вони були важливими допоміжними довідниками в архівній роботі. З огляду на це від 1893 р. архів почав їх друкувати³⁸. Окрім описів документів, в архіві практикувалося складання оглядів (найчастіше – після вдалих археографічних пошуків). Автором їх був переважно Є. М. Іванов³⁹.

Користування документами архіву

Використання документів для наукових досліджень здійснювалося ще до їхньої концентрації у ХІА, зокрема чернігівські та харківські відомчі архіви вивчали О. М. Лазаревський, М. О. Маркевич, П. С. Єфименко, І. Т. Срезневський та ін.⁴⁰

Від часу заснування ХІА наукове вивчення документів активізувалося. Попри відсутність якісного довідкового апарату до документів, необлаштованість приміщень, документи архіву викликали значний інтерес і були доступними для багатьох дослідників – як місцевих, так і приїжджих. Для роботи з документами достатньо було дозволу завідувача архіву⁴¹. Студенти працювали за рекомендацією членів ХІФТ⁴². В архіві здійснювалися облік використання документів, реєстрація дослідників і тематики досліджень. За підрахунками С. М. Романової, упродовж 1886–1914 рр. у ХІА працювали близько 40 осіб: викладачі та студенти університету, вчителі, священники, військовослужбовці. У передреволюційний період в архіві щороку працювало в середньому 4–5 дослідників⁴³. Часом на запити зацікавлених осіб документи пересилалися до інших міст, зокрема в Одеський університет, П. П. Короленку – в м. Катеринодар, що на Кубані, до Музею українських старожитностей Тарновських у м. Чернігів тощо⁴⁴. В архіві працювали В. Мякотін, який зібрав цікавий матеріал з історії посполитих селян у Гетьманщині, М. П. Василенко, що досліджував історію фінансового управління в Гетьманській Україні XVIII ст., С. І. Одинцов – дослідник історії Охтирського полку, П. П. Головинський, який вивчав історію Сумського полку. Документи архіву широко використовували у своїх роботах Д. І. Багалій, який досліджував історію колонізації та побут південно-східних регіонів України, зокрема Лівобережжя і Слобожанщини, та Д. І. Яворницький, що вивчав історію Запорозької Січі. Загалом за матеріалами архіву було підготовлено та видруковано понад 70 робіт, наукових розвідок, вагомих історичних праць⁴⁵.

Велике значення для видавничої роботи архіву мали “Сборник Харьковского историко-филологического общества” та журнал “Киевская старина”, де друкувалися огляди і документи архіву, підготовлені до публікації Д. І. Багалієм, Д. І. Яворницьким, М. М. Плохинським, І. М. Івановим, Д. П. Міллером та ін. Поширеною була практика подавати в додатках до наукових робіт найважливіші документи за темою, виявлені у фондах архіву (найпомітнішими серед них стали “Материали для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства”, підготовлені до публікації Д. І. Багалієм⁴⁶).

Документи архіву використовувалися не лише з науковою, а й практичною метою, зокрема видавалися довідки приватним особам для підтвердження в дворянстві та права на володіння землею. 1912 р. архів узяв участь у виставці “Ломоносов і Єлизаветинський час”, де у спеціально організованому розділі за назвою “Малоросія” експонувалися документи періоду гетьманства К. Г. Розумовського⁴⁷.

Підсумовуючи перший етап діяльності ХІА (1880–1917), слід відмітити незвичність самого факту виникнення цього закладу – ХІА засновано

на громадських засадах. Це був другий після Київського центрального архіву давніх актів в Україні в межах Російської імперії історичний архів, в якому було зібрано найцінніші документи періоду Гетьманської та Слобідської України кінця XVII – початку XIX ст. Д. І. Багалій у виступі на Першій Всеукраїнській нараді архівних робітників (1924 р.) зазначив: “Це був єдиний Історичний архів, створений для історичної науки, а не для політичних цілей”⁷⁴⁸. Проте це було не зовсім так. Політичний підтекст документів архіву був добре зрозумілим для наукових і громадських кіл України, а також російської влади, що стримувала його розвиток.

Не маючи державної підтримки, офіційного правового статусу, належної кількості працівників, фінансового забезпечення, ХІА за сприяння Харківського університету і, у свою чергу, ХІФТ, що діяло при ньому, продовжував комплектуватися документами. Завдяки налагодженню досить сталих зв'язків з губернськими державними і громадськими установами, які надсилали до архіву на експертизу списки справ, що втратили для установ практичне значення, було врятовано велику кількість документів, важливих для історичної науки. Таким чином наприкінці першого періоду існування ХІА в ньому зберігалось понад 100 тис. справ.

Архів зумів, в основному, провести облік документів та їх наукове упорядкування, пристосовавши діловодні описи або створивши нові довідники для забезпечення обліку та використання документів. Хоча довідковий апарат був різноманітним, нерівноцінним і неуніфікованим, оскільки складався з діловодних, архівних коротких і розширених описів, каталогів, реєстрів, оглядів і покажчиків, і не всі вони були доскональними, архів продовжував шукати шляхи до їхнього покращання. Вжиті ХІА заходи сприяли введенню до наукового обігу великої кількості документів, написанню ґрунтовних наукових досліджень з історії України, переважно XVIII ст.

Вагомий внесок у справу створення і розвитку архіву належить Д. І. Багалію, Є. М. Іванову, М. М. Плохинському, С. П. Дуброві та іншим історикам-архівістам. Набувши практичного досвіду в стінах ХІА, вони стали провідними теоретиками і практиками при розбудові архівної системи в Україні в першій третині XX ст.

II.

Діяльність Харківського історичного архіву в 1917–1943 рр.

Кінець XIX – початок XX ст. в історії архівної справи в Російській імперії характеризувалися намаганнями архівістів, істориків, громадських діячів здійснити в державі архівну реформу, яка забезпечила б достойне зберігання важливих історичних документів, припинила їх безоглядне знищення, створила умови для розширення джерельної бази історичної науки. В Україні це знайшло відбиття в заснуванні та активізації діяльності Чернігівської, Таврійської, Полтавської та інших губернських комісій, у прагненні Київського центрального архіву давніх актів зміцнити своє правове, фінансове, матеріальне і кадрове становище, у намаганнях Хар-

ківського історичного архіву набути статус державної або навчально-допоміжної установи, а з тим – і отримати асигнування і відповідну кількість штатних працівників.

Революційні події початку 1917 р. поклали початок здійсненню архівної реформи одночасно з іншими державними реформами. У процесі створення нових органів влади та управління за всіх режимів виникали й архівні установи, завданням яких було передусім урятування від загибелі архівів відомств поваленої Російської імперії. Проте, можливості для цього були невеликими. Звичайно, що ХІА, у стінах якого було накопичено чималий досвід роботи з документами, посів відповідне місце у новоствореній архівній системі. Його колишні і дійсні співробітники Д. І. Багалій, Є. М. Іванов, В. О. Барвінський, В. І. Веретенников та інші в 1917–1930 рр. стали провідними фахівцями українського архівознавства.

Найтяжчими для становлення архівної справи в Україні були 1917–1920 рр. Тривала військова боротьба за владу за часів Центральної Ради, Української Держави, Директорії, окупація України німецькими, польськими і російськими військами А. Денікіна, П. Врангеля та більшовиків, селянські повстання спричинили розпорошення і знищення величезної кількості архівних документів установ і майже повну втрату приватних архівних зібрань. На щастя, архівам при Київському і Харківському університетах – КЦАДА та ХІА – вдалося зберегти свої фонди. Крім того, незважаючи на складне політичне становище в країні, завжди знаходилися діячі, які розуміли значення цих архівосховищ для історії України. Так, до складу Національного архіву або Головного державного архіву України, створення яких проектували уряди Центральної Ради, Української Держави П. Скоропадського та Української Народної Республіки, мали увійти документи не тільки КЦАДА, а й ХІА. Хоч архіви мали мізерні кошти, невеликі штати й охорону, це дозволило не тільки пережити важкі часи без втрат, а й прийняти на зберігання певну кількість документів, яким загрожувала загибель. Показовою у цьому відношенні була доля архівів Харківського губернського жандармського управління і харківських південно-східного і губернського охоронних відділень⁴⁹, у врятуванні яких брав участь директор ХІА Є. М. Іванов. Він склав план пошуків та анкету для бесіди з особами, які знали про долю архівів Харківського ГЖУ та Харківського охоронного відділення, здійснив ряд заходів щодо концентрації документів⁵⁰ у новоствореному відділі матеріалів з історії революції при Харківському історичному архіві⁵¹.

На думку Є. М. Іванова, розпорошення архіву “началось еще с первых дней Революции 1917 года. Так, напр[имер], выяснилось, что при аресте в марте 1917 года жандармских чинов и захвате архива были вывезены некоторые части его в организации с[оциал]-д[емократов], с[оциал]-р[еволюционеров] (Грековская 3, кв. 5), анархистов, П[отребительское] О[бщество] Ю[га] Р[осии] (Кузнечная, 23), профсоюз студентов-медиков (Сумская, 41); впоследствии некоторые материалы видели в ред[акции] газ[еты] “Земля и Воля”, в руках отдельных лиц”⁵². “В первые дни революции, когда к архиву была поставлена стража, охранявшие его лица топили бу-

магами архива печку и уносили с собою интересовавшие их документы... и впоследствии мне (С. М. Иванову. – Л. Г.) неоднократно приходилось слышать, что отдельные документы имеются у некоторых студентов, гимназистов и пр. Далее, архив значительно пострадал в здании б[ывших] Судебных установлений: один из судейских служителей откровенно говорил, что они почти целую зиму отапливали свою комнату делами и книгами архива”⁵³.

Все ж таки частину документів жандармських установ, що дійшла до нашого часу, вдалося зберегти, і в цьому вбачається заслуга харківських архівістів, зокрема Є. М. Іванова. За його словами, очевидно “в 1917 году, вскоре после свержения старого режима, в Исторический архив был доставлен на легковом автомобиле, в сопровождении вооруженной стражи, груз из книг и бумаг, с предложением немедленно принять их на хранение в архив. Груз, оказавшийся частью архива жандармского управления и охранного отделения, был мною принят и помещен в одной из комнат Исторического архива... На следующий день, также на автомобиле и с вооруженной стражей, был доставлен в университет второй транспорт дел и книг... Лица, сопровождавшие автомобиль и оказавшиеся членами Совета рабоч[их] депутат[ов], заявили, что архив сдается на временное хранение, и что он должен оставаться неприкосновенным впредь до особого распоряжения и недоступным для всех посторонних лиц, не имеющих на то разрешения; затем они уехали и после того не появлялись”⁵⁴. В Историчному архіві документи згаданих установ залишалися до заснування у тому ж 1917 році комісії для виявлення провокаторів. За наказом радянських властей документи у повному складі було передано в її розпорядження і перевезено до приміщення Ради присяжних повірених. Там архів залишався близько року. Члени комісії також безвідповідально поставилися до документів охоранки, деякі з членів брали фотографії і справи своїх знайомих, у результаті велика кількість матеріалів опинилась у приватних осіб. Певна загроза для документів виникла в березні 1918 р.: у зв’язку з наступом німців комісією було вирішено знищити всі документи охоранки. Лише завдяки втручання Є. М. Іванова вдалося переконати членів комісії “по возможности пощадить архив, как драгоценный материал по истории революции. Комиссией были отобраны и уничтожены регистрационные листки охоранки и негативы, а все остальное было перевезено в университетское архивохранилище”⁵⁵, тобто Историчний архів. Тоді ж розпочалося попереднє впорядкування документів, оскільки вони надійшли в розсипу. Спочатку належало визначити і виокремити складові частини: друковані довідкові видання, справи жандармського управління й охоронного відділення, фотографії і т. п., потім – розмістити матеріали за хронологією, щоб приступити до перевіряння наявності справ за знайденими описами і з’ясувати ступінь збереженості документів та зробити їх доступними для користування. Невдовзі розсип було розібрано, проведено систематизацію за хронологією; інші роботи через важкі умови праці (зокрема, приміщення архіву взагалі не опалювалося) було відкладено до вирішення питання щодо створення в Историчному архіві відділу матеріалів з історії революції⁵⁶.

У цей період співробітники ХІА взяли участь в обстеженні та реєстрації інших відомчих архівів ліквідованих царських установ: харківських губернського правління, казенної палати, губернської креслярні, консисторії, духовних правлінь тощо. Обстеження проводилося за спеціально розробленою анкетною. Рятуючи від загибелі документи, архів прийняв на зберігання найважливіші з них, заповнивши всі вільні полиці у сховищах і робочих кімнатах. Зрештою, коли постало питання про встановлення пічок для опалювання, було неможливо здійснити це. Решта документів зосереджувалась у резервному сховищі, новоприйняті документи утворили т. зв. Харківський відділ.

Робота Історичного архіву активізувалася завдяки його реорганізації в січні 1920 р. у Харківський центральний історичний архів (далі – ХЦІА), наданню йому статусу державної установи та підпорядкуванню з лютого того ж року Архівній секції Харківського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини, яку очолював колишній директор Історичного архіву академік Д. І. Багалій. Від кінця 1920 р. ХЦІА підпорядковувався Архівному відділові Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини при Народному комісаріаті освіти, з травня 1921 р. – Головному архівному управлінню у складі того ж комісаріату. З наданням архіву статусу державної установи було затверджено положення про ХЦІА; у ньому створювалися три відділи фондів – установ Лівобережної й Слобідської України з XVII ст. та Харківщини від часу запровадження загальноросійського губернського адміністративного поділу в Україні в кінці XVIII ст. до їх ліквідації 1917 р.⁵⁷

1920 р. було введено нові штати у кількості 16 одиниць: одного завідувача архіву, трьох завідувачів відділів, 9 співробітників (учені архівісти і реєстратори, по три у кожному відділі), однієї друкарки і двох служителів. У такому складі архів діяв до 1922 р. Унаслідок скорочення наступного року в штаті залишилося 12 працівників, а з листопада того ж року – шість (завідувач архіву, два учені архівісти, три архівні реєстратори). На жаль, через низьку заробітну плату не завжди вдавалося підібрати працівників і заповнити вільні посади⁵⁸.

Зміна статусу й реорганізація архіву не вирішили загальної тенденції в діяльності установи: архів не мав можливості працювати з документами XVII–XVIII ст., скласти до них науково-довідковий апарат, готувати документи до використання та публікації. З прийманням матеріалів губернських установ переважно XIX ст. змінився профіль ХЦІА, працівники були змушені опікуватись обліком і збереженням новітніх матеріалів; необхідно було впорядкувати порушені в умовах воєнного часу і прийняті на зберігання відомчі архіви, пристосовувати їх до використання. На жаль, архів працював тільки влітку, кошти на утримання не надходили, водяне опалення вийшло з ладу, архів не забезпечувався паливом, не було можливості встановити печі та грубки. Дуже часто співробітників ХЦІА відряджали для роботи до інших установ, зокрема Центрального архіву революції, задля потреб ідеології та пропаганди більшовицької держави: розбирання та описування прокламацій, листівок і газет історико-революційного спрямування⁵⁹. Крім того, такі досвідчені науковці, як В. О. Барвінський, Є. М. Іванов, В. І. Веретенников,

брали участь за завданням архівних управлінських органів у розробленні методичних і теоретичних довідників (дехто навіть переходив туди на постійну роботу).

Але більшою бідою було залучення співробітників за завданням особливої Всеукраїнської архівної комісії до роботи на потреби “Головбуму”, заснованого 1920 р. у зв’язку з гострою потребою країни в папері. “Під гнітом надмірних вимог “Головбуму” і на підставі безпосереднього розпорядження Особл[ивої] Всеукраїнської архівної комісії, прийшлося мобілізувати майже всіх співробітників Історичного архіву і секції, щоби підсилити роботу щодо відокремлення необхідних матеріалів. Голодні, напіводягнені співробітники і самі з охотою ставали до цієї роботи, що давала їм від “Головбума” хлібний пайок і інші харчові продукти, які мали тоді незмірно більшу вагу, чим мізерна платня, яка до того видавалася неакуратно. За доби “Головбумової” навали на харківські архіви безпосередня праця в Історичному архіві майже завмерла. Лише 1922 року, коли натиск “Головбума” послабшав, а позиції Головархіву зміцніли, розпочалася деяка робота в архіві, але в невеликому масштабі”⁶⁰.

Поворотним пунктом, як вважали українські історики-архівісти, стало 3 січня 1923 р., коли Всеукраїнський центральний виконавчий комітет затвердив “Положення про Центральне архівне управління (Укрцентрархів) при ВУЦВК та його місцеві органи”, згідно з яким Укрцентрархіву було підпорядковано ХЦІА. Передбачалася централізація архівних документів в архівосховищах України, їх наукова класифікація та впорядкування. До середини червня 1923 р. усіх архівістів ХЦІА, відряджених раніше до інших архівних установ, було відкликано до архіву, їхні зусилля було зосереджено на розбиранні та впорядкуванні матеріалів харківського відділу. “Положення” передбачало наявність у складі архівів довідкової бібліотеки, палітурно-реставраційної майстерні та зали для занять. Уже 1924 р. в Історичному архіві було взято на облік 4680 томів книг⁶¹. У штаті архіву, крім завідувача (С. М. Іванов), завідувачів відділів (В. І. Веретенников і В. О. Барвінській), трьох учених архівістів, трьох архівних реєстраторів, служителя і сторожа, з’явилася посада бібліотекаря.

“Положенням про Центральне архівне управління УСРР (Укрцентрархів) та його місцеві органи” від 4 листопада 1925 р. формально розширювалася компетенція ХЦІА: у Києві на базі КЦІА та КЦАДА створювався відділок Центрального історичного архіву, цим установам належало провадити свою роботу на підставі окремих положень про них, проекти яких було розглянуто на засіданні 1-го Всеукраїнського з’їзду, скликаного в травні 1926 р., але так і не затверджено⁶².

Суттєві зміни в діяльність ХЦІА внесло “Положення про Центральне архівне управління УСРР (Укрцентрархів), установи, що є при ньому, та його місцеві органи” від 25 січня 1928 р.⁶³ Уперше законодавчим шляхом визначалися функції, компетенція, структура і профіль центральних архівів, у тому числі ХЦІА. Цим актом передбачалося створення крайових історичних архівів у колишніх губернських центрах, у тому числі у Харкові, у зв’язку з чим із ХЦІА було передано до новоствореної установи документи харківських губернських відомств кінця XVIII – початку XX ст. Згідно

з “Положенням” ХЦІА зберігав, систематизував і науково опрацьовував такі матеріали: “а) архівні фонди центральних крайових установ, що були на Лівобережній і Слобідській Україні до організації установ колишньої Російської імперії; б) ті з архівних фондів місцевих установ, що були на зазначеній у п[ункті] (а) цього артикулу території, що їх, через їхній науково-історичний характер і зміст, Центральне архівне управління УСРР визнає за архівні фонди центрального значення; в) фамільні фонди й архіви поодиноких осіб, що їх, через їхній характер і зміст, Центральне архівне управління УСРР визнає за архіви, що мають центральне значення”.

Основними завданнями архіву визначалися: систематизація і реєстрація архівних матеріалів відповідно до архівної техніки; складання каталогів, описів, різних покажчиків і підготовка їх до видання з дозволу Укрцентрархіву. Починаючи з 1928 р. ХЦІА багато уваги приділяв уточненню свого профілю, орієнтуючись на збирання документів з історії Лівобережної і Слобідської України. Відповідно до структури, запропонованої “Положенням” 1928 р., ХЦІА поділявся на такі відділи: “а) відділ архівних матеріалів адміністративних органів, громадського самоуправління; б) відділ архівних матеріалів судових установ; в) відділ фінансово-економічних архівних матеріалів; г) відділ архівних матеріалів, що стосуються до народної освіти і культур; д) відділ військових архівів”⁶⁴. Така структура архіву була умовною. Ні штат архіву, ні наявні площі архівосховищ, а подеколи – й фондовий склад, не сприяли справжньому її втіленню. Штат архіву складався з дев’яти одиниць: завідувача, чотирьох учених архівістів (з них один виконував обов’язки заступника завідувача, три – завідувачів відділів), трьох помічників архівістів і служителя⁶⁵.

Суспільно-політичні умови, що склалися в державі в 1920–1930-х рр., негативно позначилися і на розвитку українських архівів. Особливо це відбилося на долі архівістів, найталановитіші і найкваліфікованіші з яких ставали суб’єктами репресій. На щастя, репресії щодо ХЦІА не були такими руйнівними, як трапилось із КЦАДА⁶⁶. Комісія з питань чистки установ Харкова, що засідала в січні 1931 р., не вдалося зібрати доказів про належність директора ХЦІА В. О. Барвінського до “національного” руху. Не знайшлося серед співробітників архіву таких, хто б виступив проти завідувача, члени колективу дали позитивну оцінку його роботі. І хоча комісія постановила вважати В. О. Барвінського “перевіраним”, проте рекомендувала використати його на неадміністративній роботі. В. О. Барвінського було переведено на посаду наукового співробітника архіву із заборороною займатися викладацькою роботою, оскільки він, начебто, не забезпечував “ідеологічно витриманого викладання”⁶⁷. Тоді ж було знято з роботи “в порядку освіження кадрів” співробітницю ХЦІА З. Шапареву, яка поручилась за репресованого співробітника Укрцентрархіву Тихонова⁶⁸. 1934 р. звільнили з роботи наукового співробітника архіву Мойсійовича “як троцькиста й націоналістичного елемента”⁶⁹.

Репресивні заходи та чергові реорганізації архівної системи спрямовувалися на утвердження марксистсько-ленінської ідеології, нівеляцію особливостей розвитку архівної справи в Україні, усунення з архіву ідеологічно відмінних і національно свідомих кадрів. Зокрема, затверджена ВУЦВК та

РНК УСРР 20 червня 1932 р. “Устава про Центральну архівну управу УСРР, її місцеві органи та установи, що є при ній та при її місцевих органах” мала на меті поставити архіви на службу “соціалістичного будівництва”, стверджувала пріоритет архівів, що зберігали документи радянського часу. Згідно з Уставою було змінено назву ХЦІА. Його почали йменувати Всеукраїнським центральним архівом стародавніх актів у м. Харкові⁷⁰ (далі – ХЦАДА; офіційної аббревіатури не було). За зразком загальносоюзних, точніше – російських архівів, що було закріплено в Уставі, фонди ХЦАДА, як і інших архівів України, розподілялися на секції⁷¹: адміністративно-судову, до якої належали фонди як центральних, так і місцевих установ Гетьманської і Слобідської України, а також Запорозжя, зокрема Коша Нової Запорозької Січі, Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду, Першої і Другої Малоросійських колегій, Канцелярії міністерського правління, Канцелярії комісії встановлення Слобідських полків, Комісії про Слобідські полки, Чугуївської приказної ізби, полкових канцелярій та судів, сотенних канцелярій, воєводських і провінційних канцелярій; на секцію промисловості, сільського господарства, торгівлі та фінансів, до якої віднесли фонди Канцелярії Малоросійських зборів, Канцелярії військового скарбу, Генеральної рахункової комісії, Комісії економії “описних” на її імператорську величність маєностей, Генеральний (Румянцевський) опис Лівобережної України, Слобідсько-Український вотчинний департамент та інші; секцію громадських організацій – фонди магістратів (Чернігівського, Полтавського, Кременчуцького та ін.) і ратуш (Лохвицької, Кролевецької, Миргородської та ін.); антирелігійну секцію, що складалася з фондів духовних правлінь і духовних консисторій переважно Слобожанщини XVIII ст., серед матеріалів яких були метричні книги і сповідні розписи початку XVIII ст. До секції освіти належав тільки один фонд – Харківського колегіуму; досить багатою була секція приватних (особових) фондів, у т. ч. родові фонди Максимовичів, Крижанівських, Лукашевичів, Святополків-Мирських та ін. Очевидно, до цієї секції належала колекція документів, стародруків, рукописних книг, зібрана ХІФТ. В окремий підрозділ було виділено бібліотеку, що включала рідкісні історичні, архівознавчі та археографічні видання.

Співробітників архіву було розподілено між двома секторами: 1) організаційно-технічним, що займався забезпеченням зберігання документів; 2) сектором агітації, пропаганди й археографії, що опікувався питаннями використання документів. Штат був невеликим – 9 осіб: директор архіву, в першому секторі – науковий співробітник 3-го розряду, старший асистент, асистент, архівний технік; у другому секторі – науковий співробітник; окрім них – технічний працівник і двірник⁷². 1935 р. кількість співробітників лишалася такою ж, але змінилося їхнє найменування, штат включав: директора, одного старшого наукового співробітника, двох молодших наукових співробітників і трьох науково-технічних працівників, одного технічного працівника та двірника. Через невелику платню штат часто поновлювався, незначне підвищення заробітної плати, що відбулося 1936 р., не вирішило питання⁷³. Змінювалися час від часу і директори. Цю посаду обіймали: Ясинська (1931–1933), І. Л. Шерман (1934–1937), П. Ю. Маруня

(1937–1940), П. Г. Директоренко (1940–1951). На жаль, серед них не було таких яскравих особистостей, якими були їхні попередники – Д. І. Багалій, Є. М. Іванов, В. О. Барвінський (до речі, він вважався до свого арешту в 1937 р. заступником директора).

У такому становищі перебували всі архіви України, між тим, зростали вимоги до них, збільшувалася кількість документів у їхніх сховищах, що змусило уряд України 1938 р. збільшити штати архівів, зокрема по ХЦАДА – до 21-ї посадової одиниці: начальник архіву, старший науковий, три наукових співробітники, п'ять архіво-технічних працівників, завідувач бібліотеки, секретар-друкарка, бухгалтер, касир, сім одиниць господарсько-обслуговуючого персоналу⁷⁴.

Підпорядкування 1939 р. українських архівів НКВС УРСР остаточно ліквідувало відмінності в діяльності українських і російських архівів. У цей час було поставлено питання про об'єднання всеукраїнських архівів стародавніх актів у Києві та Харкові в єдиний Архів феодально-кріпосницької епохи (на зразок подібного у Москві). Однак цього не сталося, оскільки готувалася чергова реорганізація архівної системи, яку було започатковано наказом НКВС СРСР від 29 березня 1941 р. “Про затвердження Положення про Державний архівний фонд Союзу РСР і мережу державних архівних установ”. На його виконання 24 червня 1941 р. НКВС УРСР видав наказ під № 205 “Про перебудову мережі центральних державних архівів УРСР”, згідно з яким створювався Центральний державний історичний архів УРСР, а ХЦАДА мав стати його філіалом⁷⁵.

Здійснити заплановане не судилося – розпочалася війна. Щоправда, обставини для ХЦАДА склалися сприятливіші, ніж для Київського центрального архіву давніх актів. У липні 1941 р. іще здавалося, що небезпека не наблизиться до Харкова, в усякому разі у складеному в цей час звіті про роботу архіву за перше півріччя немає жодного слова про підготовку до евакуації⁷⁶. Проте німці увійшли до міста 24 жовтня 1941 р. Упродовж кількох місяців, що передували цій даті, архівним органам вдалося здійснити евакуацію, причому краще, ніж це було проведено з Правобережжя. До того ж, ХЦАДА пощастило і з начальником архіву. Ним був Петро Григорович Директоренко, який керував вивезенням і супроводжував документи в тил. Завдяки вжитим заходам до м. Златоуста, що в Челябінській області на Уралі, було евакуйовано найважливіші за змістом і найбільші за обсягом фонди архіву: 26 фондів із 781-го, або 121 397 одиниць зберігання з 207 915, тобто більше половини справ, а також окремі особливо цінні справи та документи, вилучені з різних фондів (1 коробка: універсали Б. Хмельницького, грамоти царів, стовбці). Було вивезено основні фонди: Кіш Нової Запорозької Січі, Генеральна військова канцелярія, 1 і 2 Малоросійські колегії, Генеральний військовий суд, Чугуївська приказна ізба, Генеральний (Румянцевський) опис Лівобережної України, особові фонди Пассеків, М. Ф. Сумцова, О. О. Потебні, М. Д. Пильчикова тощо⁷⁷.

У Златоусті вивезені з Києва і Харкова документи, в т. ч. і ХЦАДА, було розміщено в будинку місцевого музею. Оскільки приміщення не було пристосовано для зберігання такої кількості архівних матеріалів, фонди склали у штабелі, що, практично, унеможливило доступ до них. Узимку

приміщення не опалювалося, дах будівлі протікав, через що значна кількість документів ХЦАДА постраждала від надмірної вологості, тому влітку доводилося виносити документи у двір для просушування.

У таких умовах жодних технічних і наукових робіт зі справами не проводилося. Тільки в листопаді 1942 р. за розпорядженням Управління державними архівами НКВС УРСР до Москви для експонування на виставці було відіслано справу № 75 із фонду 14 “Військово-похідна канцелярія головнокомандувача другої армії, президента Малоросійської колегії П. О. Рум’янцева” за 1779 р. на 96-ти аркушах під назвою: “Рапорты генерал-поручика Суворова и Раевского с донесениями, что бригадир Таубе бывшую в ведении его команду и дела сдал генерал-майору Балабану и отъехал в С.–Петербург, равно и протчие по разным предметам”, а також 9 листів російського полководця Олександра Суворова, очевидно з інших справ⁷⁸.

Водночас залишені на окупованій території архівні установи стали предметом уваги відповідних нацистських органів. Було здійснено спроби реорганізації архівної системи. Так, харківські архіви, в тому числі ХЦАДА, опинилися у відомстві місцевої ставки штабу Розенберга, ними керував 7-й відділ штандарткомендатури. При Рейхскомісаріаті України було створено Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв, яке очолив директор Державного архіву Г. Вінтер, з центром у Києві⁷⁹. Згодом усі залишені у Харкові центральні архіви об’єднали у Харківський історичний архів, до якого увійшов і ХЦАДА, який було безпосередньо підпорядковано відділу народної освіти міської управи⁸⁰. До роботи з документами залучали осіб, які до війни працювали в архівах, серед них – і колишнього старшого наукового співробітника ХЦАДА Г. М. Ждана⁸¹. Очевидно, саме він готував виставки документів, присвячені старому Харкову та Г. Ф. Квітці-Основ’яненку⁸².

Матеріали ХЦАДА цікавили окупантів, передусім, як джерела, “которые подтверждают влияние немецкого порядка в восточных районах, и в большом политическом значении исследования немецкого права на Украине для быстреего присоединения этого района к возглавляемому Германией европейскому боевому содружеству”⁸³. З метою ознайомлення з архівами Харкова в жовтні 1942 р. до міста прибув спеціаліст штабу Розенберга доктор Ф. Кляйн, який “смог убедиться, что в Архиве древних актов имеются в наличии ценные для истории Магдебургского права в Восточной Украине архивные документы”⁸⁴. Крім того, німців цікавили карти, плани, креслення, статистичні відомості, матеріали з історії масонських лож в Україні та Росії, Аракчеєвських військових поселень тощо⁸⁵. За розпорядженням Г. Вінтера з фондів ХЦАДА було вилучено і відправлено до Німеччини дві справи: про німецьких колоністів за 1768–1769 рр. (з фонду Слобідсько-Української губернської експедиції) та листи німецьких солдатів часів Першої світової війни⁸⁶. 6 серпня 1943 р. до Харкова прибув керівник Крайового архіву Г. Вінтер, який зі своїм заступником, а також з головою Харківського товариства “Просвіта” В. В. Дубровським⁸⁷, колишнім харківським ученим і архівним співробітником, відвідали ХЦАДА, де обговорювали питання вивезення з міста найцінніших фондів архіву; роботи передбачалося роз-

почати 7 серпня, але наближення лінії фронту перешкодило здійсненню цих планів⁸⁸.

У Златоусті підготовка до реевакуації розпочалася влітку 1943 р.: було проведено звіряння наявності та просушування документів. У жовтні того ж року ешелони з українськими архівами прибули до Харкова⁸⁹. Як виявилось, приміщення ХЦАДА було пошкоджено під час авіабомбардувань, зруйновано дах, порушено електропроводку, опалювальну систему, розікрадено обладнання, знищено стелажі, залишені в архіві документи складено в штабелі, перемішано фонди. Вологість і цвіль вразили велику кількість документів⁹⁰, певну їх частину було втрачено назавжди⁹¹. Очищення приміщень та їх підготовка до приймання реевакуйованих документів, розбирання штабелів здійснювались одночасно із розвантаженням ешелонів. Наказом народного комісара внутрішніх справ УРСР від 1 грудня 1943 р. № 21 було оголошено про відновлення роботи архіву, але вже в статусі філіалу Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Харкові⁹².

Забезпечення зберігання документів та комплектування архіву

Революційні події 1917 року, боротьба за владу, Громадянська війна в Україні призвели до жорстоких руйнувань, супроводжувалися жахливими матеріальними, людськими і духовними втратами. Напрізвольше було кинута величезна кількість архівних документів, обсяг втрат яких, очевидно, ніколи не буде підраховано. На жаль, архівні органи, що тільки формувалися, невеличка купка архівістів-ентузіастів не мали ні достатніх коштів, ні приміщень, ні впливу та правових важелів, щоб належним чином організувати рятування документів ліквідованих царських установ, залишених без догляду приватних, церковних, громадських архівних зібрань.

Основне сховище ХІА, яке розміщувалося на першому (3 кімнати), другому (1 кімната) і третьому (4 кімнати) поверхах однієї з будівель Харківського університету, з часом було заповнено вщент, справи були складені в штабелі на підлозі у проходах між стелажми і на підвіконнях. Несприятливі обставини не давали можливості створити належні умови для зберігання документів: протікав дах, що впродовж багатьох років не вдавалося відремонтувати, вийшли з ладу водогін, електричне освітлення і центральне опалення, які відновили тільки 1926 р.; пічне опалення, що не забезпечувало сталої температури, і підвищена вологість призвели до того, що велика кількість документів була пошкоджена комахами і пліснявою. Щороку влітку доводилося виносити для просушування й очищення понад 3,5 тис. в'язок. Загалом, упродовж своєї історії й востаннє в 1940-х роках документи ХІА найбільше страждали саме з цих причин, сліди замокання і плісняви бачимо тепер на 80 % справ фондів часів Гетьманщини. Незручними були і стелажі, на полицях яких документи розміщувалися в'язка на в'язку висотою до 1 м, що було незручним при видаванні справ, заважало природному провітрюванню й освітленню сховищ. 1932 р. архів здійснив велику роботу з розміщення фондів у сховищах, в результаті частини фондів було об'єднано в одному місці. При цьому було відокремлено і

підготовлено до передавання в інші архіви непрофільні матеріали. Було складено топографічний покажчик. Тільки 1938 р. вдалося в результаті обміну приміщеннями з університетом перемістити документи на другий поверх, у сухе і світле сховище. Таким чином, площа сховищ становила 360,5 м, протяженість стелажів – 1296 погонних метрів. З часом вдалося відремонтувати дах, встановити пожежні шланги та крани, віднайти місце для особливо цінних документів. На кінець 1930-х років, завдяки додатковим коштам, майже всі документи було вкладено до фанерних коробок. Архів мав спеціальну групу з двох–трьох працівників, яка займалася реставрацією документів під керівництвом хімічної лабораторії кабінету архівознавства Укрцентрархіву. Щоправда, її якість була дуже низькою, в чому можна пересвідчитися, гортаючи справи Генеральної військової канцелярії, Другої Малоросійської колегії, Коша Нової Запорозької Січі та ін.⁹³

Шляхи поповнення фондів ХІА були різними, нерідко – випадковими. Особливо це стосувалося його основної частини, тобто джерел з історії України XVII–XVIII ст. Так, у 1918–1920 рр. архівом було прийнято на зберігання низку особових фондів: документи XVIII ст., що стосувалися земельних володінь роду Кондратевих (з маєтку Строганової в с. Хотень Сумського уезду Харківської губ.); родинні папери Хрущових, серед яких зберігалися автографи й листи історичних діячів (з маєтку у Харківському уезді); родинну хроніку роду Абазів – рукопис початку XIX ст.; документи Духівського (з маєтку в с. Мерчик), Д. П. Святополк-Мирського (з маєтку в с. Гаївка); колекцію історичних документів XVIII ст., зібрану Поповим (з маєтку в с. Василівка Катеринославської губ.), до складу якої входили листи Г. Потьомкіна, цариці Катерини II, С. Потоцького, П. Репніна, О. Суворова; так званий “Датський архів”, який включав документ з історії дипломатичних відносин Росії та Данії в XVI–XVIII ст. (із маєтку Щербачова у Харківському уезді) та ін.⁹⁴

Окремі надходження траплялись і пізніше, зокрема за часів закриття монастирів. Так, 1924 р. до ХІА було перевезено із Слов’янська рештки архіву Святогірського монастиря та інші документи XVII–XVIII ст.⁹⁵ Вдалим щодо комплектування був 1925 р. Зокрема, із Черкаського крайового архіву до ХЦІА надійшли родинні фонди Лукашевичів, Крижанівських, Жерлецьких, Максимовичів, Деркачів та інші. У цей же період було одержано щоденник О. Ф. Кістяківського, особовий фонд Вейсенгофів, зокрема щодо володіння цим родом землями в Литві. Ймовірно, що цей фонд потратив на Україну під час евакуації в період Першої світової війни⁹⁶.

Архів, попри власні мізерні можливості, взяв на себе обов’язки щодо виявлення, обліку й захисту документів царських установ. З цією метою архівною секцією було розроблено спеціальну анкету, за якою здійснювалося обстеження відомчих архівів⁹⁷. Вище вже згадувалося про участь ХІА, зокрема його директора Є. М. Іванова, в урятуванні документів харківських ГЖУ та охоронного відділення⁹⁸. Крім основного архівосховища, площа якого дорівнювала 335,76 м², архіву надали чотири резервних приміщення⁹⁹ площею 1438,68 м², де було розміщено матеріали харківських губернського правління та казенної палати, правління Харківського учбового округу, харківських дворянських депутатських зборів та духовної консисторії, а

також багатьох інших відомчих архівів кінця XVIII – початку XX ст., що склали Харківський відділ ХІА. Майже десять наступних років зусилля всіх співробітників архіву було зосереджено на впорядкуванні цих фондів. Під час робіт, зокрема виділення макулатури для потреб паперової промисловості, серед документів згаданих вище установ було виявлено найдавніший перепис Харківського полку 1722 р. (так званий перепис Хрущова), що охоплював усі слобідські полки, крім Острогозького, ревізькі казки 1732 р., старозаїмочні справи і відомості військових обивателів за 1770–1780 рр., Харківського колегіуму з 1727 р., клірові відомості й метричні книги починаючи з XVIII ст. та інші, які поповнили фондовий склад відділів документів Лівобережної України (наприкінці 1924 р. у ньому зберігалось понад 52 тис. справ), Слобідської України (понад 10 тис. справ). У той же час у Харківському відділі налічувалось понад 120 тис. справ¹⁰⁰.

Визначною подією в історії ХЦІА, як і архівної справи в Україні загалом, стало повернення в 1926 р. із Древлехранилища в Москві українських документів (23,3 тис. кг), про передачу яких ішлося ще в угодах Української Центральної Ради та Тимчасового уряду Росії. За попередньо складеними списками було повернуто судові справи відомчих архівів, ліквідованих реформою 1864 р., звезених до Московського архіву Міністерства юстиції у 60-х роках XIX ст. Загальна кількість повернутих справ становила майже 82 тис. од. зб., приблизно 300 фондів, які належали установам Харківської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської і Херсонської губерній. Понад 28 тис. справ, що стосувались історії Лівобережної України XVI–XVIII ст., надійшли до ХЦІА. Це, зокрема: фонд Чернігівської палати цивільного і кримінального суду, де було виявлено матеріали першої і другої Малоросійських колегій, Генерального військового суду, Генеральної військової канцелярії, Генерального Малоросійського суду та ін.; Чернігівського уездного суду, в якому знаходилися справи чернігівських полкових канцелярій і суду, Чернігівського магістрату, Чернігівського підкоморського суду; Полтавської палати цивільного суду; Гадяцького повітового суду; Крюковської воєводської канцелярії; справи Волнівської воєводської канцелярії, Харківського губернського магістрату, Чугуївської воєводської канцелярії, Слобідсько-Української губернської канцелярії, Харківської та Ізюмської полкових канцелярій, а також 100 надзвичайно важливих і цінних стовбців Чугуївської приказної ізби XVI–XVII ст., актові книги лівобережних магістратів і ратуш-міст XVII ст., зокрема Лохвицького міського уряду за 1653 р., тощо¹⁰¹. Одержані фонди вдалося розмістити у ХЦІА завдяки ліквідації Харківського відділу, документи якого в основному було передано до новозаснованого Харківського крайового історичного архіву¹⁰².

Крім того, ХЦІА намагався одержати документи свого профілю з інших архівів, сконцентрувати розпорошені по різних архівах України частини фондів. Цьому сприяла постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 25 січня 1928 р. «Про Центральне архівне управління УСРР, установи, що є при ньому, та його місцеві органи»¹⁰³, якою визначалося, що ХЦІА зберігає документи з історії Лівобережної і Слобідської України з найдавніших часів до періоду остаточного поширення на Україну Положення про гу-

бернію 1775 р. Зокрема, в 1930–1931 рр. з Полтавського і Харківського крайових історичних архівів надійшли частини фондів центральних і місцевих установ Гетьманщини. Із КЦАДА мали надійти 18 фондів установ Гетьманщини, але їх так і не було перевезено через брак коштів¹⁰⁴. У свою чергу, до Харківського обласного історичного архіву належало передати 240 м непрофільних для ХЦІА документів, до Дніпропетровського – 64 м, Київського – 39 м, Полтавського – 56 м, Чернігівського – 350 м. Окрім того, до КЦАДА передбачалося передати документи правобережних монастирів та колекцію Волинського єпархіального древлехранилища XVI–XVIII ст.¹⁰⁵, що також не було здійснено. Часом передавання документів відбувалося, але пояснити мотиви цих дій було складно, як це сталося з фондом Святополка-Мирського, який у 1941 р. опинився в Центральному архіві революції¹⁰⁶. Таким чином, фондовий склад ХЦІА (ХЦАДА) до середини 1941 р. залишався в основному незмінним.

Облік, описування документів та створення науково-довідкового апарату

Відновлення роботи ХЦІА у травні 1923 р., за словами Є. М. Іванова, розпочалося з розбирання матеріалів, звезених до основного та резервного сховищ. Як образно зазначав Євген Михайлович, “более всего их находилось в 3-м этаже основного помещения архива. Тут в хаотическом смешении частей различных фондов были свалены на полу в виде огромной кучи книги и дела XVIII–XIX вв., как целые, так и дефектные в количестве до 1500 пудов”¹⁰⁷. Автор цих рядків брав активну участь у дискусіях та обговореннях методичних і теоретичних засад роботи з документами. Збереглися його нотатки, програми практичних занять, тексти лекцій щодо організації та функціонування Історичного архіву: приймання справ на зберігання, їх переміщення і розміщення у сховищах, про архівні та діловодні фонди і, у зв’язку з цим, фондування та описування документів, складання до них покажчиків, про зберігання пошкоджених справ і книг та оправ до них, про методи вивчення документів XVII–XVIII ст.¹⁰⁸

Відповідно до цих засад здійснювалось упорядкування, передусім, матеріалів харківських губернських установ, і як виняток, знайдених серед них документів XVIII ст., яких було порівняно небагато. Основними завданнями визначалися: виявлення в межах архівного фонду діловодних фондів та підфондів (структурних частин), проведення систематизації справ за хронологією та у відповідності зі старою нумерацією, прийнятою в установі-фондоутворювачі, тобто відновлення фондів у порядку їхнього попереднього формування, встановлення ступеня збереженості, пристосовання канцелярських описів, складання обліково-охоронного опису за формою № 1, якщо діловодний опис не зберігся. Зважаючи на своє призначення, в цьому довіднику вказувалися крайні дати справ, їхні діловодні номери, сумарна кількість справ¹⁰⁹.

Завдяки цьому станом на 01.01.1925 р. було розібрано, систематизовано й описано архівний фонд Харківського губернського правління, з якого було виділено діловодні фонди Харківського губернатора за 1786–1860 рр. на 24389 од. зб., Харківського губернського прокурора за 1781–1861 рр. на

1360 од. зб. та 69 книг, Харківського приказу громадської опіки за 1784–1861 рр. на 1788 од. зб. та 653 книги та ін. Загалом, було реконструйовано 208 діловодних фондів, обліковано за діловодними описами та заново описано за формою № 1 і розміщено у сховищах 36256 справ, 1963 книги, 499 планів. Одночасно здійснено експертизу цінності документів, на фонди складено картковий каталог, в якому зазначалися назви фондів, крайні дати документів, місце зберігання у сховищах, тобто, крім облікового призначення, каталог виконував функції топографічного покажчика¹¹⁰.

Надалі впродовж 1925–1926 рр. серед матеріалів Харківського губернського правління виявлено й описано за формою № 2, яка передбачала детальніше розкриття змісту документів, справи Азовської і Воронезької губернських канцелярій починаючи з 1710 р., полкових канцелярій, що долучалися до вже існуючих фондів, упорядковано родові фонди Вейсенгофів, Лукашевичів, Максимовичів та ін., проведено експертизу документів правління Харківської залізниці (понад 4240 пудів)¹¹¹.

Роботи здійснювалися невеликим штатом працівників, які, до того ж, часто мінялися через низьку заробітну плату, а також студентами історико-філологічного факультету Харківського університету. Для них Є. М. Іванов провадив лекції-практикуми з питань упорядкування документів¹¹².

1927 р. роботи з фондами губернських установ було припинено у зв'язку з переданням їх до Харківського крайового історичного архіву, і всю увагу була зосереджено на документах XVII–XVIII ст. Зокрема, розпочалось упорядкування матеріалів, одержаних 1926 р. з Московського древлехранилища. Завдання було подібним до попереднього. У Древлехранилищі документи установ Гетьманщини обліковувалися не за фондоутворювачами, а за назвами установ, в яких вони зберігалися після ліквідації, через що архівістам і дослідникам було важко встановити за переданими описами, до якого фонду належали документи або фонди яких установ є серед одержаних матеріалів. Здавальні описи були сумарними, короткими і не розкривали змісту справ, стовбці Чугуївської приказної ізби надійшли без будь-якого опису. Уже 1927 р. було складено інвентарну книгу одержаних фондів та список опрацьованих фондів, до якого було внесено 120 назв на 8436 справ та 400 окремих документів. До кінця 1920-х рр. матеріали було розібрано за фондами, у більшості складено обліково-охоронні описи за формою № 1, розпочалось описування найважливіших з них за формою № 2, що передбачало детальніше розкриття змісту документів, зокрема дуже складного і важливого фонду Чугуївської приказної ізби¹¹³. У плані на 1928–1929 рр. передбачалися перевіряння наявності впорядкованих “московських” фондів на 73,8 тис. справ, формування в'язок, розміщення їх на стелажах¹¹⁴.

Від 1930 р. інтенсивніше провадилось уточнення фондування документів архіву, що, в основному, 1932 р. було завершено, крім розсіпу окремих документів та матеріалів колишнього Чернігівського відділу, до яких упродовж 1883–1892 рр. було складено опис за діловодними заголовками. Справи, включені до цього довідника, мали валову нумерацію, їх не було систематизовано ні за фондами, ні за хронологією чи іншими ознаками. Документи колишнього Полтавського відділу також потребували уточ-

нення фондування, оскільки обліковувалися за назвами установ, в яких вони зберігались у ХІХ ст. Кращим було становище з матеріалами Слобідсько-Українського відділу, які надійшли до ХЦІА 1887 р. за назвами фондоутворювачів, з канцелярськими описами ХІХ ст.¹¹⁵ Уже 1931 р. у процесі роботи розпочалося формування фондів та описування справ. Описи склалися за формою № 1 та № 2, хоч, як вважав В. І. Веретенников, документи такої ваги належало описувати детальніше і складати до них описи за формою № 3, а то й № 4, тобто вони потребували глибшого анотування змісту й особливостей документів¹¹⁶. Нормативи виробітку для працівників були дуже високими – 100 справ на день за формою № 1, 45 – за формою № 2, або 60–70 книг для запису протоколів, указів, тощо¹¹⁷.

Надмірна ідеологізація та політизація суспільного життя, притаманні Україні 1920–1930-х рр., позначилися й на архівах. У звіті про роботу ХЦІА вказувалося, що “1931 р., безперечно, лишиться в історії архіву, як знаменна дата, бо, по-перше, це був рік певного зламу в роботі, коли, у зв’язку з чисткою та намаганням застосувати соціалістичних методів праці було підвищено норми виробу; по-друге, цього ж таки року архів дійшов ефективних наслідків в архівно-технічній роботі, а саме: всі матеріали, крім розсипу, було розібрано за фондами, та було описано за формою № 2 фонди слобідсько-українських установ”¹¹⁸. При таких темпах створити якісні довідники було важко. Знову ж, в основному, було використано діловодні заголовки, залишено багато помилок у прочитанні прізвищ і географічних назв, у визначенні питання чи теми документів справ¹¹⁹. На кожний опрацьований фонд складалася картка для основної картотеки Єдиного державного архівного фонду, започаткованої Укрцентрархівом 1925 р.¹²⁰, та огляди фондів (з 1928 р.), які готувалися до публікації. Зокрема, 1931 р. передбачалося видати три випуски оглядів фондів установ Гетьманщини¹²¹.

У другій половині 1930-х рр. українські архіви відмовилися від описування документів за формою № 1, віддавши перевагу формі № 2, згідно з якою розкривається зміст кожної справи, здійснюються виправлення та редагування старих описів, уточнення крайніх дат, передрук цих довідників¹²². До кінця 1940 р. було завершено формування, упорядкування й передання для користування описів трьох найбільших і найважливіших фондів: Генеральна військова канцелярія (понад 20 тис. справ), перша і друга Малоросійські колегії (понад 15 тис.) та багатьох інших фондів – важливих джерел з історії Гетьманщини ХVІІ–ХVІІІ ст.

Регулярними стали перевіряння наявності справ, переоблік, перенумерування фондів, було заведено низку справ фондів, аркушів фондів, список фондів, за новою формою склалися картки фондів для внутрішнього обліку та центрального фондового каталога.

Таким чином, на 01.01.1940 р. в архіві зберігалось 840 фондів та 207146 од. зб. “Незаінвентаризованих фондів немає”, – читаємо у плані на той же рік¹²³, але на 01.01.1941 р. зазначалося, що в архіві налічуються 781 фонд і 207915 од. зб.¹²⁴ Очевидно, що було знято з обліку фонди, які об’єднувались або підлягали передаванню до інших архівів, у той же час

кількість справ майже не змінилася, оскільки продовжувалось упорядкування розсипу документів, перевпорядкування деяких фондів¹²⁵.

Основу бібліотеки архіву склало зібрання ХІФТ, що після 1917 р. було поповнено за рахунок бібліотек ряду ліквідованих на той час установ, зокрема Харківського єпархіального училища (2250 томів), у зібранні якої були й рукописні матеріали (літописи Дмитра Ростовського, укази київського митрополита та ін.)¹²⁶. Станом на 01.01.1939 р. бібліотечний фонд було повністю заінвентаризовано. Він налічував 8220 книг та 4891 примірник періодичних видань. Було складено алфавітний каталог. Досить повно була представлена література з архівознавства, джерелознавства, археографії та історії України, а особливо Слобожанщини, що відповідало профілю документів архіву¹²⁷.

Таким чином, упродовж 1920–1941 рр. було обліковано, описано та підготовлено до використання більшість документів архіву та його бібліотечний фонд.

Користування документами архіву

Діяльність ХЦА, як і інших українських архівів, щодо використання документів у пореволюційний час і до початку Другої світової війни можна умовно поділити на два періоди: 1917–1931 та 1931–1941 роки. Перший з них характеризується розвитком історичної науки, а з тим і зацікавленістю наукових кіл документами з історії України, широтою наукової тематики, збільшенням числа дослідників в архівах, вільнішим доступом до інформації, можливістю видання своїх праць. Щодо форм використання, то в перший період переважала робота дослідників у читальних залах архівів, яка регламентувалася “Правилами користування архівними матеріалами” (1924), “Правилами, як користуватися архівними матеріалами, що є в архівосховищах Центрального архівного управління УСРР і його місцевих органів, та як видавати довідки, виписи і копії з них” (1928), “Інструкцією, як користуватися архівними матеріалами в читальних залах архівів УРСР” (1936) тощо¹²⁸. Для одержання доступу до документів у початковий період достатньо було дозволу директора архіву, який надавався у відповідь на лист установи, зацікавленої в дослідженні, або особистої заяви дослідника. Є. М. Іванов, відмічаючи спад наукового розроблення документів ХЦА від початку Першої світової війни до 1922 р., наголошував на піднесенні його з 1923 р. Уже 1924 р. у читальному залі архіву працювала 21 особа – “кількість нечувана для старих часів”, у 1925–1927 рр. щорічно – до 20 осіб; 1928 р. – 32 особи досліджували 36 тем, налічувалось 529 відвідувань, було видано 955 справ; 1929 р. – 28 осіб. В архіві працювали молоді вчені, аспіранти наукових і навчальних закладів, студенти вузів. Для більшості з них архів став науковою лабораторією. Широкою була тематика досліджень: історія економіки України XVIII–XIX ст. (З. В. Горбокінь – ярмаркова торгівля, В. А. Барвінський – фінансове управління, Є. М. Іванов – історія землеволодіння, Гревизинський, Фрід, Лапін – фабрична промисловість, Й. Ю. Гермайзе – економічний розвиток Лівобережжя, Єршов і П. В. Клименко – розвиток цехів, М. Є. Слабченко –

народне господарство України, М. Яворський – Україна за доби капіталізму та ін.); історія станів (селянства – Г. А. Дяков, А. В. Уласова; робітників – Волін; міщан – Марний; військових поселенців – О. Д. Татарінова); історія гайдамацького, національного, селянського і робітничих рухів (Я. Г. Резуль, А. І. Назарець, Сибильова, Є. М. Іванов, М. В. Горбань, К. Г. Гуслистий, Г. І. Ющенко, О. І. Назарець, М. М. Тихонов); історія права і суду (Величко, М. В. Горбань, М. П. Василенко); історія культури (Д. П. Максименко – народна освіта, І. Ф. Єрофєєв – стародрукована і рукописна книга, О. Г. Водолажченко – Харківський колегіум); історія міст і міського самоуправління (Лурьє, Іволгін); зносини Запорожжя з Кримом (В. В. Дубровський) тощо¹²⁹.

Другий період характеризувався ідейно-політичним тиском більшовицької влади та репресіями, спрямованими проти національних наукових кадрів, що призвело до фізичного і морального винищення кращих працівників архівів та наукових установ, до підпорядкування історичної науки інтересам пропагандистської машини радянської влади, а з тим – і звуження історичної тематики, яка обмежувалась переважно вивченням історії робітничого класу, фабрик і заводів, більшовицької партії та революційних рухів. Такі заходи найбільше торкнулись історичних архівів. Уже в 1931 р. кількість дослідників у ХЦІА зменшилася до 12-ти осіб, 189-ти відвідувань, було видано 379 справ; 1938 р. – 13 осіб, видано 393 справи¹³⁰, 1939 р. – 15 осіб, видано 569 справ, збільшення спостерігалось у першій половині 1941 р. – 21 особа, видано 183 справи¹³¹. Доступ до документів надавався тільки за листами установ, як передбачалося відповідними інструкціями¹³². Архів займався і довідковою роботою, зокрема наданням витягів з метричних книг Харківської духовної консисторії. 1927 р., наприклад, було виконано понад 200 таких запитів, видано 185 позитивних довідок¹³³.

Важливою формою використання була науково-археографічна робота, роком розгортання якої вважали 1931 р.¹³⁴, що спрямовувалась на видання документів з історії робітничих і селянських рухів та промисловості. У зв'язку з цим було підготовлено збірку “Повстання селян у селі Турбаях” (1789–1792), що вийшла у Харкові 1932 р. У наступні роки архів готував такі збірники: “Селянське повстання на Стародубщині 1748–1764 рр.”, “Повстання селян у місті Пени”, “Положение крепостных рабочих на Бахмутских и Торских соляных заводах в XVIII в.”, “Гайдамацький рух на Слобожанщині”, які так і не вийшли друком¹³⁵. “Гайдамацький рух” був, очевидно, готовий до публікації, але дістав негативну оцінку рецензентів: збірник “Материалы к истории Гайдамаччины на Слобожанщине” страдает рядом недостатков (однобокость), т. е. как будто бы борьба крестьян была направлена только против русских помещиков, чем умаляются национальные черты борьбы украинских крестьян против польских помещиков”¹³⁶ (іх, до речі, на Слобожанщині не було. – Л. Г.). Із цієї тематичної групи випадає збірник документів про взаємовідносини Запорожжя з Польщею у XVIII ст., який готували, очевидно, щоб виправдати участь СРСП у поділі Польщі у вересні 1939 р.¹³⁷ Позитивну роль у публікації документів архіву та статей, написаних на його базі, відігравали журнали “Архівна справа”, “Радянський архів”, “Червоний архів” та ін.¹³⁸

“Намагаючись наблизити довідковий апарат до мас”, згідно з настановами керівних архівних органів, архів готував до видання огляди документів. До початку війни 1941 р. їх було складено майже до всіх фондів. Одночасно планувалося використати їх і при підготовці путівника до документів архіву. Крім того, передбачалося видати описи фондів установ Гетьманщини, зокрема Генеральної військової канцелярії¹³⁹. На жаль, всі ці задуми так і не здійснилися, і під час війни цінний доробок було втрачено.

Включення архівів до системи пропагандистських установ радянської влади на початку 1930-х рр. передбачало появу нових форм використання документів. У ХЦІА це набуло вигляду, зокрема, підготовлених за документами архіву екскурсій та лекцій (часом до 15-ти доповідей на рік) для студентів і школярів у приміщенні архіву і для робітників на заводах, видрукованих у періодичній пресі статей та добірок документів (від 5 до 20 публікацій на рік, особливо в 1938–1940 рр.), проведених радіопередач та виставок документів. Визначилася загальна тематика цих заходів, яка повторювалася з року в рік: історія торських і бахмутських соляних заводів, заворушення серед солеварів у XVIII ст., виступи робітників на Глушківській мануфактурі, викриття експлуататорської суті поміщицького, козацько-старшинського і монастирського земеволодіння, торгівля кріпаками, зокрема жінками, селянські повстання під проводом С. Разіна, К. Булавіна, виступи селян і козаків на Сумщині й Стародубщині, повстання у с. Турбаї і м. Пени, гайдамацький рух на Слобожанщині, заворушення серед військових поселенців на Харківщині. Часом друкувалися статті з історії культури: Харків у минулому, документи архіву про українського філософа Г. Сковороду, письменника Г. Квітку-Основ'яненка, російського письменника М. Горького, з історії самого архіву, ювілей якого намічався на 1940 р. (щоправда, не шістдесятиріччя, а двадцятиріччя від заснування, очевидно, від часу надання архіву статусу державної установи за радянських часів). Низка тем спрямовувалася на висвітлення переможного минулого Росії, а з тим – і патріотичне виховання населення напередодні війни 1941 р.: про перемогу російського війська над гетьманом І. Мазепою та шведами 1709 р., про поразку шведів у 1713 р. та пруської армії у семилітній війні; низку статей було присвячено полководцеві О. Суворову, Петру I і Катерині II. Ряд заходів було здійснено архівом під тиском обставин, які мали явно політичне спрямування (для їх організації в архіві навіть не завжди була відповідна джерельна база). Йдеться, зокрема, про пересувну виставку (1931), присвячену польській інтервенції 1920 р., статті в пресі та радіопередачі про поневолення селян Західної України польськими панами і монастирями у XVII ст., про взаємовідносини Запорожжя з Польщею у XVIII ст. Авторами статей найчастіше були старший науковий співробітник Г. М. Ждан, директори архіву П. Ю. Маруня і П. Г. Директоренко, співробітниця Абдулова¹⁴⁰.

Отже, як свідчать документи, створення 1880 р. Харківського історичного архіву відіграло величезну роль для врятування і збереження важливих джерел з історії Гетьманської та Слобідської України XVII–XVIII ст. Не маючи державної підтримки, відповідних кадрів, фінансового забезпечення, архів, всупереч цим обставинам, здійснював комплектування, збе-

рігання, облік та використання документів, їхнє наукове впорядкування, пристосовуючи для цього діловодні описи або створюючи нові довідники. Матеріали ХІА стали надійною джерельною базою для втілення в життя багатьох наукових задумів.

Новий етап в історії архіву розпочався 1920 р., коли архіву було надано статус центральної державної установи з відповідними правовими і матеріальними умовами для подальшої діяльності. Завдяки цьому архівом було врятовано від загибелі мільйони справ фондів установ Харківської губернії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., ліквідованих революцією 1917 р. Упродовж десяти років (до передання їх Харківському обласному історичному архіву) активно вирішувалися питання обліку та зберігання документів. У 1930-х роках архів зосередився на впорядкуванні документів свого профілю, тобто фондів Гетьманської і Слобідської України ХVІІ–ХVІІІ ст., завдяки чому всі матеріали архіву було розібрано за фондами, створено описи різного рівня, проведено їхній облік. На жаль, повноцінне використання інформації документів архіву було неможливим через репресивну політику держави. Низка збірників, що готувалися в архіві, на жаль, так і не вийшли у світ.

Співробітники Харківського центрального історичного архіву Д. І. Багалій, Є. М. Іванов, М. М. Плохинський, С. П. Дуброва, В. І. Веретенников, П. Г. Директоренко, Г. М. Ждан, З. Ю. Шапарєва та інші зробили вагомий внесок у справу створення і розвитку в Україні як архівної справи, так і історичної науки.

¹ Список літератури до історії ХІА див.: *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів у м. Харкові (1880–1924 рр.) // Архівна справа (далі – АС). – 1925. – Кн. 1. – С. 119.

² *Єфименко П. С.* Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – С. 194.

³ *Теличенко И. В.* Скорбный лист Архива Малороссийской коллегии // Киевская старина. – К., 1889. – Кн. 2. – С. 445–458.

⁴ *Єфименко П. С.* Архив Малороссийской коллегии... С. 194–195; *Барвінський В. О.* До історії архівної справи в Гетьманщині за часів Розумовського // Радянський архів. – 1931. – № 2 (17). – С. 28–33.

⁵ *Теличенко И. В.* Скорбный лист... – С. 446, 447; *Романовський В.* Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х., 1927. – С. 73–76; ЦДІАК України, ф. 51, оп. 2, спр. 10.

⁶ *Теличенко И. В.* Скорбный лист... – С. 456.

⁷ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 2, спр. 85.

⁸ *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 123. На жаль, до цього часу збереглося трохи більше 100 тис. справ.

⁹ Українські архівісти. Біобібліографічний довідник. – Випуск I: (ХІХ ст. – 1930-ті рр.) – К., 1999. – С. 91, 92; *Єфименко П. С.* Архив Малороссийской коллегии ... – С. 196.

¹⁰ У літературі існує ще одна дата заснування архіву – 1879 р., яка виникла через неточний виклад П. С. Єфименком подій щодо порушення питання перед ХІФТ про перевезення документів (1879 р.) і фактом перевезення (1880 р.). Див.: *Єфименко П. С.* Архив Малороссийской коллегии... – С. 194; *Багалей Д. И.* Памяти

Н. В. Калачова. – Х., 1885. – С. 15; ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 997, арк. 3; *Романова С. Н.* Создание и развитие исторических архивов на Украине в XIX – начале XX в. Диссертация на соискание ученой степени. – М., 1987. – С. 106–108. У цій праці автор переконливо доводить, що датою заснування архіву був 1880 р., а початком діяльності – 1883 р.

¹¹ *Иванов Е. М.* Харьковский исторический архив. – Х., 1904. – С. 2; ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 282–284, 268, 269.

¹² ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 263, 286, 287; *Иванов Е. М.* Д. И. Багалея и Харьковский исторический архив // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1911. – Т. 20. – С. 1, 2; *Романова С. Н.* Создание и развитие ... С. 127; ЦДІАК України, ф. 1672, спр. 195, арк. 5–7; спр. 196, арк. 1, 2.

¹³ *Иванов Е. М.* Д. И. Багалея и Харьковский исторический архив... – С. 1.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 997, арк. 1, 6 зв.

¹⁵ *Романова С. Н.* Создание и развитие ... – С. 109; *Московченко Н. П.* Організація Харківського історичного архіву // Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 239, 240; *Барвінський В. Є. М.* Иванов (з нагоди 30-річчя науково-архівної роботи) // АС. – 1928, кн. 5–6. – С. 10–16; *Московченко Н. Иванов Є. М.* // Українські архівісти. Біобібліографічний довідник. – Вип. 1. – С. 148–153; *Московченко Н.* Плохинський М. М. // Там само. – С. 266, 267; ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 662, арк. 1.

¹⁶ Див., зокрема, доповідну записку ХІФТ до ради Харківського університету за 1897 р. – ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 997, арк. 1–8.

¹⁷ *Багалея Д. И.* О необходимости превращения Харьковского исторического архива в Центральный архив. – М., 1900.

¹⁸ *Барвінський В., Єфимовський В.* Всеукраїнський центральний архів стародавніх актів у м. Харкові // Архів Радянської України. – Х., 1932. – № 6. – С. 84.

¹⁹ *Иванов Е. М.* Харьковский исторический ... – С. 5–12; ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 280, 289 а, 290; *Иванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 120–124; *Його ж.* Акад. Д. И. Багалея (з нагоди 50-річчя науково-історичної діяльності) // АС. – 1928. – Кн. 5–6. – С. 8; *Иванов Е. М.* Багалея Д. И. и Харьковский исторический архив... – С. 3.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 289 а; *Иванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 124–126; *Иванов Е. М.* Харьковский исторический архив... – С. 12–16; *Его же.* Д. И. Багалея и Харьковский исторический... – С. 3.

²¹ ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 261, 289 а, 328; *Багалея Д. И.* О необходимости превращения Харьковского исторического архива в Центральный архив. – С. 6.

²² ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 128, 129.

²³ Там само, ф. 2017, оп. 1, спр. 362–364, 366–368, 451, 462; *Иванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 126, 127.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 462, арк. 1, 2.

²⁵ *Иванов Е. М.* Харьковский исторический архив... – С. 16, 17.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 646, арк. 1; спр. 665, арк. 1, 2.

²⁷ *Иванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 127; ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 149, 181, 212, 665, 802, 803; ф. 1672, оп. 1, спр. 129–133.

²⁸ *Иванов Е. М.* Харьковский исторический архив... – С. 17, 18; ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 665, арк. 1.

²⁹ ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 212, арк. 1; спр. 665, арк. 2–4; спр. 181, арк. 2.

- ³⁰ Сборник Археологического института. – СПб., 1886. – Кн. 5, пол. 2. – С. 2.
- ³¹ Там само. – С. 1–32.
- ³² Там само. – С. 2.
- ³³ *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 130; *Опись дел Харьковско-го исторического архива // Сборник ХИФО.* – Т. 5, вип. 1. – 1893. – С. 1, 2; *Іванов Е. М. Д. И. Багалей и Харьковский исторический...* – С. 2; С. П. Дуброва. Некролог // *Архівна справа.* – Х., 1927. – № 2–3. – С. 121; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 450, арк. 41; *Московченко Н. С. П. Дуброва // Українські архівісти.* – С. 125, 126; *Багалей Д. И.* О необходимости превращения Харьковского исторического архива... – С. 6.
- ³⁴ *Іванов Е. М. Багалей Д. И. и Харьковский исторический...* – С. 2; *Його ж.* Центральний історичний архів... – С. 131; *Годичный отчет об Историческом архиве общества // Сборник ХИФО.* – 1893. – Т. 5. – С. XV–XVI.
- ³⁵ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 2, спр. 10, 85.
- ³⁶ *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 131.
- ³⁷ *Годичный отчет ...* – С. XV.
- ³⁸ *Багалей Д. И.* Предисловие к описи дел Харьковского исторического архива // *Сборник ХИФО.* – 1893. – Т. 5. – С. 1; *Опись Харьковского исторического архива // Сборник ХИФО.* – Т. 5, 6, 8–12.
- ³⁹ *Романова С. Н.* Создание и развитие... – С. 133–138.
- ⁴⁰ *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 138, 139; *Єфіменко П. С.* Архив Малороссийской коллегии ... – С. 195–196.
- ⁴¹ ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 378–383, 385, 386.
- ⁴² Там само, спр. 181, арк. 2 зв.
- ⁴³ *Романова С. Н.* Создание и развитие... – С. 149.
- ⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 320, 326, 486, 660; ф. 1672, оп. 1, спр. 6.
- ⁴⁵ Див.: *Іванов Е. М. Д. И. Багалей и Харьковский исторический архив...* – С. 4; *Його ж.* Центральний історичний архів... – С. 138–141; *Романова С. Н.* Создание и развитие... – С. 150–156, 168–180.
- ⁴⁶ *Сборник ХИФО.* – 1886–1890. – Т. 1–5.
- ⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 322, 452, 1018–1030; ф. 1672, оп. 1, спр. 16–19, 376, 377, 384.
- ⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 116, арк. 39.
- ⁴⁹ Тепер зберігаються в ЦДІАК України – ф. 336 (5597 справ), ф. 304 (195 справ) і ф. 705 (1375 справ).
- ⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 171, 173, 178.
- ⁵¹ Там само, спр. 178, арк. 1.
- ⁵² Там само, спр. 173, арк. 1.
- ⁵³ Там само, спр. 178, арк. 4, 5.
- ⁵⁴ Там само, арк. 2–3.
- ⁵⁵ Там само, арк. 4.
- ⁵⁶ Там само, арк. 1, 6–7. У зв'язку із заснуванням 1920 р. Слобожанського архіву революції, який 1922 р. було реорганізовано в Центральний архів революції, йому передали документи Харківських губернського жандармського управління та охоронного відділень.
- ⁵⁷ *Шевченко О.* Хроніка архівного будівництва // *Пам'ятки.* – Т. 1. – К., 1991. – С. 23, 28; *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К., 1975. – С. 29; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 10, арк. 60, 63, 64, 69, 86.

- ⁵⁸ *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 133, 134; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 59, арк. 9–10; спр. 108, арк. 48; спр. 119, арк. 19 зв., 20; спр. 157, арк. 8, 15.
- ⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 59, арк. 21, 22.
- ⁶⁰ *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 134.
- ⁶¹ Нариси історії архівної справи... – С. 371; *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 135; ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 195, арк. 1; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 116, арк. 69; спр. 108, арк. 48; спр. 121, арк. 43.
- ⁶² Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду УСРР (далі – ЗУ УСРР). – 1925, № 82. – Відділ перший. – Ст. 485; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 254, арк. 23–26; ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 195, арк. 1.
- ⁶³ ЗУ УСРР. – 1928, № 3. – Відділ перший. – Ст. 29.
- ⁶⁴ Там само. – С. 107. Див. також: *Гіськова Л. З.* Київський центральний архів давніх актів (1917–1941) // Архіви України. – 2002. – № 4–6. – С. 7.
- ⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 867, арк. 109, 126; спр. 1098, арк. 3 зв; спр. 110, арк. 13.
- ⁶⁶ *Гіськова Л. З.* Київський центральний архів... – С. 8–12.
- ⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1450, арк. 36–39, 46–48; спр. 1728, арк. 172. Директором ХЦІА В. О. Барвінського було призначено 1929 р., після смерті Є. М. Іванова, увільнено з посади 1931 р., репресовано 1937 р., загинув під час відбування ув'язнення в таборі. Дата смерті невідома (Українські архівісти... – С. 42–43).
- ⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1450, арк. 58; згодом З. Ю. Шапаревій вдалося повернутися до ХЦІА, де вона працювала до виходу на пенсію (1926–1960). Була досвідченим архівістом, нею було впорядковано більшість фондів архіву, в тому числі й такі, що мали тексти іноземними мовами (там само, ф. 4570, оп. 1 л., спр. 57).
- ⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 4570, оп. 1 л., спр. 1, арк. 11.
- ⁷⁰ ЗУ УСРР. – 1932, № 17–18. – Арт. 122.
- ⁷¹ Список фондів Всеукраїнського Центрального архіву стародавніх актів у м. Харкові // Архів Радянської України. – 1932. – № 6. – С. 96–100.
- ⁷² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1738, арк. 5.
- ⁷³ Там само, спр. 1747, арк. 7 зв., 13, 43.
- ⁷⁴ Там само, спр. 1801, арк. 3; спр. 1929, арк. 61; спр. 2199, арк. 236 а; спр. 1930, арк. 12; ф. 4570, оп. 1, спр. 7, арк. 7.
- ⁷⁵ *Гіськова Л. З.* Київський центральний архів... – С. 13.
- ⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 4570, оп. 1, спр. 20, арк. 13, 14; спр. 24, арк. 5.
- ⁷⁷ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 2316, арк. 26; спр. 2313, арк. 62; спр. 2324, арк. 64а, 68 – Список евакуйованих фондів; спр. 2774, арк. 17; спр. 2496, арк. 5.
- ⁷⁸ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 2324, арк. 65; спр. 2510, арк. 9.
- ⁷⁹ Нариси історії архівної справи ... – С. 451,
- ⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2424, арк. 4, 17, 55,
- ⁸¹ Г. М. Ждан, ст. науковий співробітник, працював у ХЦАДА від 1937 р., був автором публікацій документів і статей, підготовлених за матеріалами архіву та опублікованих у місцевій пресі; в червні 1941 р. його було мобілізовано до Червоної армії (див.: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2248, арк. 236 а; ф. 4570, оп. 1 л., спр. 4, арк. 31, спр. 5, арк. 36, спр. 11, арк. 12). Вийшовши з оточення, повернувся до окупованого Харкова; з наближенням радянських військ у серпні 1943 р. відступив з німцями і таким чином опинився в еміграції; по війні друкувався в журналі “Український історик”, що виходив за кордоном.

- ⁸² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2424, арк. 55.
- ⁸³ Корпус магдебурзьких грамот українським містам: 2 проекти видань 20-х – 40-х років ХХ століття. – К., 2000. – С. 145.
- ⁸⁴ Там само. – С. 166.
- ⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2424, арк. 56.
- ⁸⁶ Там само, арк. 55.
- ⁸⁷ Українські архівісти... – С. 126–129.
- ⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2424, арк. 19.
- ⁸⁹ Там само, ф. 4570, спр. 283, арк. 14.
- ⁹⁰ Там само, ф. 4570, оп. 1, спр. 24, арк. 1, 2, 5; спр. 283, арк. 9; ф. 14, оп. 1, спр. 2424, арк. 15, 16.
- ⁹¹ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 2702, арк. 24–36; спр. 2755, арк. 1–20.
- ⁹² Там само, ф. 4570, оп. 1, спр. 283, арк. 7; ф. 4703, оп. 1, спр. 1.
- ⁹³ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 121, арк. 26; спр. 195, арк. 1, 2; спр. 462, арк. 21, 22; спр. 867, арк. 109; спр. 1098, арк. 7; спр. 1608, арк. 3–5; спр. 1799, арк. 5; спр. 1801, арк. 2; спр. 1842, арк. 100; спр. 1843, арк. 68, 101, 162; спр. 1929, арк. 157, 159; спр. 1930, арк. 4–15; ф. 4570, оп. 1, спр. 7, арк. 2; спр. 12, арк. 11; спр. 16, арк. 3; ф. 1672, оп. 1, спр. 195, арк. 1–7; спр. 196, арк. 1–2.
- ⁹⁴ *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 127.
- ⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 135, арк. 3, 6.
- ⁹⁶ Там само, спр. 259, арк. 104.
- ⁹⁷ Там само, спр. 10, арк. 86.
- ⁹⁸ 1920 р. ці фонди було передано новоствореному Слобідському архіву революції, згодом перейменованого в Центральний архів революції (ЦАР).
- ⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 462, арк. 21–22.
- ¹⁰⁰ *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 128; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 10, арк. 60–69; спр. 116, арк. 63, 64.
- ¹⁰¹ *Іванов Є. М.* Українські фонди, перевезені з Москви // АС. – 1927. – № 4. – С. 44–65; ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 203, арк. 1–5; спр. 247; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 135, 186, 259, 326; спр. 1119, арк. 9, 36, 60–66, 120–121; спр. 463, арк. 10–18.
- ¹⁰² *Грибін М.* Харківський краєвий історичний архів // АС. – 1930. – № 3/14. – С. 8; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 462, арк. 1–5.
- ¹⁰³ ЗУ УСРР. – 1928, № 3. – Відділ перший. – Ст. 29.
- ¹⁰⁴ *Гісцова Л. З.* Київський центральний архів... – С. 17; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 661, арк. 4–18; спр. 1098, арк. 8–10; спр. 1311, арк. 7, 25–28; спр. 1315, арк. 6; спр. 1608, арк. 1, 4; спр. 1617, арк. 3, 69.
- ¹⁰⁵ Там само, спр. 463, арк. 18; спр. 1617, арк. 69, 85, 89.
- ¹⁰⁶ Там само, спр. 2320, арк. 49, 63 зв.
- ¹⁰⁷ ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 195, арк. 2.
- ¹⁰⁸ Там само, спр. 190, 191, 226–228.
- ¹⁰⁹ Див. допрацьований 1929 р. варіант "Інструкції для складання описів" // АС. – 1929. – № 9–10. – С. 105–108; а також: *Гісцова Л. З.* Київський центральний архів... – С. 18–20.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 116, арк. 63, 64, 68; спр. 121, арк. 1–4, 21–26; ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 195, арк. 3, 4.
- ¹¹¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 177, арк. 14–16; спр. 254, арк. 171–174; спр. 259, арк. 2–4.
- ¹¹² ЦДІАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 190, 191, 226–228. У ті часи університет називався Інститутом народної освіти.

¹¹³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 462, арк. 1–5, 20–27; спр. 463, арк. 5–18; спр. 867, арк. 110 зв.

¹¹⁴ Там само, спр. 661, арк. 3 зв., 23, 24.

¹¹⁵ *Барвінський В., Єфимовський В.* Всеукраїнський архів давніх актів у Харкові... // Архів Радянської України. – 1932. № 6; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 116, арк. 69.

¹¹⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1100, арк. 10; спр. 1303, арк. 8.

¹¹⁷ Там само, спр. 1608, арк. 5.

¹¹⁸ Там само, спр. 1315, арк. 2.

¹¹⁹ Цими описами ЦДАК України переважно користується і тепер, за винятком фонду “Генеральна військова канцелярія”, описи якого було вдосконалено в 1970–1980-х рр.

¹²⁰ Бюлетень Укрцентрархіву. Узаконення та розпорядження в архівній справі. – 1925, жовтень. – № 1–2. – С. 29, 30, 37–51; 1928. – № 1 (33). – С. 2–5; Важливіші постанови та розпорядження в архівній справі // АС. – 1929. – Кн. 9/10. – С. 105–108.

¹²¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1451, арк. 2–7.

¹²² Там само, ф. 4570, оп. 1, спр. 12, арк. 2; спр. 7, арк. 2; ф. 14, оп. 1, спр. 1801, арк. 2; спр. 1843, арк. 67, 68; спр. 1929, арк. 157, 158.

¹²³ Там само, спр. 1929, арк. 175.

¹²⁴ Там само, спр. 2316, арк. 26; спр. 2319, арк. 28; ф. 4570, оп. 1, спр. 16, арк. 4.

¹²⁵ Там само, спр. 1939, арк. 162; спр. 1929, арк. 157, 158, 165; спр. 2140, арк. 7–12. Спр. 2320, арк. 50.

¹²⁶ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 116, арк. 69.

¹²⁷ Там само, ф. 4570, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

¹²⁸ *Гіцова Л. З.* Київський центральний архів ... – С. 33, 34.

¹²⁹ *Іванов Є. М.* Центральний історичний архів... – С. 141–143; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 116, арк. 70–71; спр. 245, арк. 174; спр. 462, арк. 7, 8, 17, 18; спр. 661, арк. 20 зв., 28, 29.

¹³⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1315, арк. 8; спр. 1843, арк. 166; ф. 4570, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

¹³¹ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 2320, арк. 125.

¹³² Там само, спр. 1752, арк. 49–61.

¹³³ Там само, спр. 462, арк. 4 зв., 25.

¹³⁴ Там само, спр. 1311, арк. 1.

¹³⁵ Там само, спр. 1801, арк. 3; спр. 1843, арк. 101; спр. 1929, арк. 158; спр. 1930, арк. 6; спр. 1799, арк. 3.

¹³⁶ Там само, спр. 1833, арк. 10.

¹³⁷ Там само, спр. 1929, арк. 158. Збірник не було опубліковано.

¹³⁸ *Багалій-Татарінова О., Соловей Д., Шиян К.* Матеріали до історії польського повстання на Правобережній Україні 1863 г. // Архів Радянської України. – 1933. – № 7–8; *Барвінський Л.* К истории польского восстания 1830–1831 гг. на Украине // Там само. – 1932. – № 1–2; *Білоус С.* Полтавська битва (1709–1739 рр.) // Вісник Академії наук УРСР. – К., 1939. – № 6–7; *Горбань М. В.* Хотомлянська пригода // Літопис “Червоний шлях”. – Х., 1925. – № 1–2 тощо.

¹³⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 994, арк. 22, 25, 28; спр. 1451, арк. 2; спр. 1608, арк. 7; спр. 1842, арк. 100; спр. 1929, арк. 61; спр. 1930, арк. 6; *Панакін Г. В.* Досвід архівної комісії ЦАУ УРСР та перспективи його використання у сучасній видавничій роботі архівних установ // Актуальні проблеми розвитку архів-

ної справи в Україні: доповіді та повідомлення на науковій конференції 15–16 березня 1995 р. – К., 1996. – С. 105.

¹⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1608, арк. 7, 8, 12, 13; спр. 1315, арк. 9; спр. 1799, арк. 2, 3; ф. 4570, оп. 1, спр. 7, арк. 2; ф. 14, оп. 1, спр. 1801, арк. 3; спр. 1842, арк. 100; спр. 1843, арк. 162, 163; спр. 1929, арк. 61; ф. 4570, оп. 1, спр. 12, арк. 2; спр. 16, арк. 4; ф. 14, оп. 1, спр. 1930, арк. 6, 13; спр. 2320, арк. 49, 24, 129.